

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

GAZZÂLÎ'DE KALP KAVRAMI

Nurbol ABUBAKİROV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM

Konya - 2009

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Nurbol ABUBAKİROV

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Nurbol ABUBAKİROV tarafından hazırlanan "Gazzâfi'de Kalp Kavramı" başlıklı bu çalışma 30/06/2009 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM

Başkan

A blue ink signature of Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM, written over a dotted line.

Prof. Dr. Dilaver GÜRER

Üye

A blue ink signature of Prof. Dr. Dilaver GÜRER, written over a dotted line.

Doç. Dr. Naim ŞAHİN

Üye

A black ink signature of Doç. Dr. Naim ŞAHİN, written over a dotted line.

ÖNSÖZ

İnsanoğlu hem iyilik hem de kötülük işlemeye kabiliyetli bir varlık olarak yaratılmıştır. Fakat o, bu iki zıt kabiliyet arasında şaşkın ve perişan bırakılmamış, kendisine akıl gibi temyiz edici bir kuvvet ve bu kuvveti kullanmak için kalp gibi çok önemli bir nimet verilmiştir. Buradaki kalpten maksadımız, insanın sol tarafında yer alan maddî kalple ilgisi olan rabbânî latîfe diye adlandırılan ruhânî bir cevherdir. Bu kalp, metafizik âlemin hakikatleri karşısında ürperen, titreyen, yumuşayan ve duyarlı hale gelen, hattâ eşyanın hakikatini anlayan bir konuma sahiptir. Biz de insan için bu derece önem arzeden kalbi, “Gazzâlî’de Kalp Kavramı” başlığı altında yüksek lisans tezi olarak çalışmayı uygun gördük.

Kalp konusunu Gazzâlî çerçevesinde ele almamızın sebebi, gerek onun filozof kişiliği, gerekse derin tasavvufî yönü ve aynı zamanda İhyâu Ulûmi’-d-Dîn adlı eserinde kalp için bir bölüm ayırmasının (Kitabü Şerhi Acâibi’l-Kalb) ilgimizi çekmesidir.

Bu çalışmamızda Gazzâlî’nin İhyâu Ulûmi’-d-Dîn, er-Risâletü’l-Ledûnniyye, Mîzânü’l-Amel ve Meâricü’l-Kuds gibi eserleri başta olmak üzere birçok eserlerine başvurduk. İslâm’ın temel kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm’e ve onun en yetkili müfessiri olan Hz. Peygamberin hadislerine de öncelikli olarak atıfta bulunduk. Ayrıca bu çalışmada tasavvuf sahasıyla ilgili bazı eserlere de müracaat ettik.

Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Girişte kalp kavramını ve kalbin müteradiflerini inceledik. Birinci bölümde, Gazzâlî’de kalp kavramı, mâhiyeti ve önemi gibi konuları ele aldık. İkinci bölümde ise, Gazzâlî’ye göre kalbin temel fonksiyonları olan idrak, basîret, duygu ve bilgi konularını işledik. Üçüncü bölümde Gazzâlî’ye göre kalp hastalıkları ve kalp eğitimi konularını inceledik. Sonuçta ise gerekli değerlendirmelerde bulunduk.

Bu çalışmamızın her aşamasında bizden ilgi ve desteklerini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Hüsamettin Erdem Bey’e ayrıca birçok tavsiye ve yardımlarından faydalandığım Dr. Mustafa Öztürk’e ve diğer hoca ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi arz ederim.

Nurbol ABUBAKİROV

Konya - 2009

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nurbol ABUBAKİROV	Numarası: 064245021009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/ Din Felsefesi	
	Danışmanı	Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM	
Tezin Adı		Gazzâlî'de Kalp Kavramı	

ÖZET

Bu çalışmamızda kalp kavramını Gazzâlî'nin kendi eserleri çerçevesinde değerlendirdik. Gazzâlî'nin İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn, er-Risâletü'l-Ledûnniyye, Mîzânü'l-Amel ve Meâricü'l-Kuds gibi eserleri başta olmak üzere birçok eserlerine başvurduk. İslâm'ın birinci kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'e ve onun en yetkili müfessiri olan Hz. Peygamberin hadislerine de öncelikli olarak atıfta bulunduk. Ayrıca bu tezde tasavvuf sahasıyla ilgili bazı eserlere de müracaat ettik.

Çalışmamız bir giriş ile üç bölümden meydana gelmektedir. Girişte kalp ve kalple ilgili terimler incelendi. Birinci bölümde, Gazzâlî'de kalp kavramı, mâhiyeti ve önemi gibi konular ele alındı. İkinci bölümde ise, Gazzâlî'ye göre kalbin temel fonksiyonları olan idrak, basîret, duygu ve bilgi konuları işlendi. Üçüncü bölümde de Gazzâlî'ye göre kalp hastalıkları ve eğitimi konuları incelendi.

Sonuç olarak Gazzâlî'de kalp insan için merkezdir. Kalp eşyanın hakikatini bilir ve anlar; kalp bilgi ve hikmetin merkezidir. Kalp Allah'ı bilir ve ona inanır. Kalp insan için en önemli bir organdır.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Kalp, Akıl, Nefs, Bilgi, Duygu

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nurbol ABUBAKİROV	Numarası: 064245021009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/ Din Felsefesi	
	Danışmanı	Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM	
Tezin İngilizce Adı		The Concept of Heart in Al-Ghazzali's Thought	

SUMMARY

In this study, we appreciated the concept of heart (kalp) in Al-Ghazzali's works. We applied for many works of al-Ghazzali, like İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn and er-Risâletu'l-Ledûnniyye and Mîzânu'l-Amel and Meâricu'l-Kuds. We also applied for the Holy Qoran which becomes the Islam's first source and to the Muhammad Hadiths which becomes the it's explanatory principally. Besides this works we also applied for some related to works with Sufism field.

This thesis contains an introduction and three chapters. In introduction the conception of heart and the terms about heart were researched. At the first chapter, Ghazzali's heart concept and it's true nature and importance subjects was analyzed. At the second chapter, the conception of heart of Ghazzali, foresight and an impression and knowledge subjects. At the third chapter, according to Ghazzali heart illnesses and education their subject were investigated.

As a result, of Ghazzali the heart is a center for the man. The heart knows and understands the reality of objects. It is a centre of knowledge and wisdom. It feels the God and believes in Him. It is an important organ for the human being.

Keywords: Ghazzali, Heart, Reason, Soul, Knowledge, Episteme, Sensation

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası.....	ii
Tez Kabul Sayfası.....	iii
Önsöz.....	iv
Özet	v
Summary	vi

GİRİŞ

KALP KAVRAMI VE KALP KAVRAMININ MÜTERADİFLERİ

1. Kalbin Kelime ve Terim Anlamı	1
2. Kalp Kavramının Müteradifleri	3
2.1. Sadr.....	3
2.2. Fuâd.....	5
2.3. Nefs	6
2.4. Akıl.....	8
2.5. Lüb	11

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'DE KALP KAVRAMI, MÂHIYETİ VE ÖNEMİ

1.1. Gazzâlî'de Kalp Kavramı	13
1.2. Gazzâlî'ye Göre Kalbin Mâhiyeti	24
1.2.1. Kalbin Değişkenliği.....	26
1.2.2. Kalbin Etkiye Açık Oluşu.....	29
1.2.2.1. Kalbi Şeytan ve Meleğin Yönlendirmesi	30
1.2.2.2. Kalbi İnsan ve Çevrenin Yönlendirmesi	32
1.3. Gazzâlî'ye Göre Kalbin Önemi	36

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'YE GÖRE KALBİN TEMEL FONKSİYONLARI

2.1. İdrak ve Basîret	40
2.2. Duygu	43
2.2.1. Olumlu Duygular.....	43
2.2.1.1. Sevgi.....	44
2.2.1.2. Ümit.....	46
2.2.2. Olumsuz Duygular	47

2.2.2.1. Gazap.....	48
2.2.2.2. Korku.....	50
2.3. Bilgi.....	51
2.3.1. Kalp-Bilgi İlişkisi.....	53
2.3.2. Kalpte Bilginin Doğmasını Engelleyen Hususlar	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'YE GÖRE KALP HASTALIKLARI VE EĞİTİMİ

3.1. Gazzâlî'ye Göre Kalp Hastalıkları.....	61
3.1.1. Şeytanın Kalbe Müdahale Yolları.....	61
3.1.2. Kalp Hastalıkları	65
3.1.2.1. Uzun Emel.....	65
3.1.2.2. Acelecilik.....	67
3.1.2.3. Haset.....	69
3.1.2.4. Kibir	73
3.2. Gazzâlî'ye Göre Kalbin Eğitimi	78
3.2.1. Nefs Tezkiyesi.....	78
3.2.2. İbadet	86
3.2.2.1. Namaz.....	87
3.2.2.2. Oruç.....	92
3.2.2.3. Zekât.....	99
3.2.3. Sabır.....	103
3.2.4. İhlâs	108
Sonuç.....	112
Kaynakça.....	114
Özgeçmiş	118

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyânet İşleri Başkanlığı
Haz	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
MÜİFAV	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nşr	: Neşreden
r.a.	: Radiallahu a'nh (a'nhâ)
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
sad.	: Sadeleştiren
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
yay.	: Yayınları

GİRİŞ

KALP KAVRAMI VE KALP KAVRAMININ MÜTERADİFLERİ

İnsanın organları içerisinde önemli bir konuma sâhip olan kalbi, Gazzâlî düşüncesinde ele almadan önce, kalbin lügatlerde ne anlama geldiğini, Kurân ve sünnette hangi mânada kullanıldığını ve kalp kavramının müteradiflerini inceleyeceğiz. Acaba kalbin kelime ve terim anlamları nelerdir? Müteradifleri var mıdır varsa nelerdir? Bu gibi sorular üzerinde konuyu ele alacağız.

1. Kalbin Kelime ve Terim Anlamı

Kalp, ka-le-be fiilinin masdarıdır. Çoğulu kulûb, eklâb, kilebe ya da eklub olup,¹ akıl, merkez, iç, öz, esas, cevher, meselenin ruhu anlamlarını taşır. Fiil halinde kullanılınca, devirmek, zihninde evirip çevirmek, bozmak, duruma uymak, değiştirmek, bir şeyi bulunduğu halden bir başka hale çevirmek, altını üstüne getirmek mânâlarını ifade etmektedir²

Kalbe kalp denilmesi, çeşitli etkiler sebebiyle sürekli bir değişim içerisinde bulunmasından ya da insanın maddî ve manevî varlığının özünü oluşturmasındandır.³ Vücutta kan deveranını gerçekleştirmesi ve irade, idrak, duygu ve bilgi gibi manevî dinamikleri, aksiyon haline çevirmesi sebebiyle de bu ismi aldığı söylenebilir. Manevî dinamiklerin müşahhas bir şekilde tezâhürüne sebep olması, müşahhas tezâhürlerden manevî sonuçlar çıkarabilmesi de kalbin bu çevirici özelliğini teyid etmektedir⁴

Kalp terim olarak iki anlamda kullanılmıştır:

Birincisi, göğsün sol tarafında, sol memenin altına doğru yerleştirilmiş çam kozalağına benzeyen ve yapısı, dokusu ve bizâtihî müteharrik olma gibi özellikleri itibariyle bedendeki diğer uzuvlardan farklı olan ve vücutta kan deveranını gerçekleştirmek suretiyle insan hayatının devamını sağlayan özel bir et parçasıdır.

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, Beyrut, 1997, I/687

² Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l- Kurân*, trc, Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul, 2007, II/391; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1991, s. 274; İbn Manzûr, a.g.e., I/687

³ Râğîb, a.g.e., II/392

⁴ Âdem Ergül, *Kurân ve Sünnet Işığında Kalbî Hayat*, İstanbul, 2000, s. 96

Dilimizde yürek diye meşhur olan bu et parçası, tıp ilminin meşgul olduğu cismânî kalptir.⁵

İkincisi ise birincisinin ilahî ve rûhânî boyutu ve aynı zamanda şuur, vicdan, idrak, duygu, akıl ve irâde gücünün merkezi olan bir varlıktır. Tasavvuf ehli buna “hakikat-ı insâniyye”, filozoflar da “nefs-i nâtika” demişlerdir. İnsanın asıl hakikati (benliği) de işte bu kalptir. Bu yönü itibariyle insana “âlim”, “ârif” ve “müdrîk” denilmiştir. Allah’a muhatap olan, sorumlu tutulan, cezâ gören, mükâfat alan hep bu nûrânî cevherdir.⁶ Umûmiyetle gönül derken kastettiğimiz bu kalp, âdetâ ruhumuzun bir gözüdür. Basîret, bunun nazarı; akıl, ruhu; irâde, bir kuvvetidir. Bunu ruhumuzun kendisi telakkî edenler de çoktur. Kur’anda ve Sünnette, Kur’an ilimlerinde, din ilminde, ahlak ilminde ve edebiyatta kalp denilince bu ikinci mâna kastedilir.⁷ Kalbin diğer anlamları daha çok mecâzen verilmiş mânalardır.⁸

Kalp için “kabilyetlerin toplamı”⁹, “ruh ve nefis arasında insanıyeti tahakkuk ettiren nûrânî bir vâsita”¹⁰ “insanın iç dünyası”¹¹ gibi tarifler de yapılmıştır. Râğıb el-İsfahânî (v. 502/1108) can/ruh,¹² ilim,¹³ anlayış,¹⁴ şecaat¹⁵ ve korku¹⁶ gibi kalbe ait mânaların, Kur’ân-ı Kerim’de zaman zaman kalp kelimesiyle ifâde edildiğini söyler.¹⁷

Lügatlerde kalp kelimesinin zaman zaman “fuâd”, “akıl”, “bir şeyin özü”, “ortası” ve “hakikatı” gibi anlamlarda kullanıldığına da işaret edilmiştir.¹⁸

Tasavvufta ise değişik anlamlar taşır. Şöyle ki, a) İlâhî hitabın mahalli ve muhatabı. b) Marifet ve irfan denilen tasavvufî bilginin kaynağı, keşf ve ilham mahalli. c) İlâhî genişlik (vus’at-i ilâhiye) mahalli; Allah’ın evi, yere ve göğe

⁵ Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. Heyet, İstanbul, ts, I/193

⁶ Cürçânî, *et-Ta’rîfât*, Beyrut, 1403/1983, s. 178; Elmalılı, a.g.e., I/193; Gazzâlî, *İhyâ’u ulûmi’-d-dîn*, trc, Sıtkı Güllü, İstanbul, 1998, III/11

⁷ Elmalılı, a.g.e., I/193

⁸ Tehânevî, *Keşşâf Istılâhâtî’l-Fünûn*, Beyrut, ts, III/1170

⁹ Hüseyin Aydın, *Muhâsibî’nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, 1976, s. 47

¹⁰ Kâşânî, *Mu’cemu Istılâhâtî’s-Sûfîyye*, Kâhire, 1992, s. 162

¹¹ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânu’l-fark beyne’s-sadr ve’l-kalb ve’l-fu’âd ve’l-lüb*, Kâhire, 1958, s. 33

¹² Ahzâb, 33/10

¹³ Kâf, 50/37

¹⁴ En’âm, 6/25; Tevbe, 9/87

¹⁵ Âl-i İmran, 3/126

¹⁶ Ahzâb, 33/26

¹⁷ Râğıb, a.g.e., II/393

¹⁸ Firûzâbâdî, *Kâmûsu’l-muhît*, Beyrut, 1407/1987, s. 163

sığmayan Allah'ın içine sığıdığı yer. d) Tecellî aynası ilâhî isim ve sıfatların en mükemmel şekilde tecelli ettiği yer. e) Kalp gözü (aynu'l-kalb, çeşm-i dil). Bu gözle insan gayb ve ilâhî âleme ait hususları görür. f) Kalb-i vücûd. Varlığın kalbi, insan-ı kâmil gibi.¹⁹

2. Kalp Kavramının Müteradifleri

Kalp kavramının müteradifleri, lügat âlimlerini, müfessirleri, tasavvuf ehlini büyük ölçüde meşgul etmiş ve buna bağlı olarak da farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Söz konusu kavramlardan kastımız; Sadr, Fuâd, Nefs, Akıl, Lübb'tür. Biz aşağıda bu kavramlar hakkındaki lügat âlimlerinin görüşlerini, Kurân ve sünnette hangi mânalara geldiğini ele alacağız.

2.1. Sadr

Sadr kelimesi: Arapça'da sadera fiilinin mastarıdır. Çoğulu sudûr olarak gelir. Sadr, lügat itibariyle isim olarak, göğüs, kutu, hazîne, yürek, kalp, gönül, bir şeyin baş tarafı veya en üst kısmı, kişinin yöneldiği taraf, boyundan karın boşluğuna kadar olan vücudun ön kısmı anlamına geldiği gibi, reis ve kumandan manasına da gelir.²⁰

Fiil olarak kullanılınca: Çıkmak, ileri gitmek, ortaya çıkmak, kabarmak, ayağa kalkmak, vücûda getirmek, ürünün çıkması, ilan etmek, olmak, ısrarla istemek, zorla almak, vazgeçirmek, dönmek, mânâlarını ifâde etmektedir.²¹

Sadr kelimesi, kalbi içine alması (mahalliyet) veya kalbin, sadrın bir parçası olması (cüz'iyet) sebebiyle zaman zaman kalp anlamında da kullanılmıştır.²²

Kur'an-ı Kerimde geçen kalp kavramının akıl ve ilim, sadr kelimesinin ise bunlarla birlikte şehvet, gazap ve nefsânî arzular anlamına geldiğini söyleyenler de olmuştur.²³

Hakîm Tirmizî, sadr kavramını izah ederken, onun, kalbin dış bölgesi olduğunu söyler. Bu ismin verilmesine sebep olarak da kalbin başlangıcı olmasını gösterir. Ona göre sadr, vesvesenin, kibrin, kinin, shehevî arzuların, temennî ve ihtiyaçlara ait duygu ve düşüncelerin mahallidir. Zaman zaman daralıp genişleyebilir. İslâm

¹⁹ Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 274

²⁰ İbn Manzûr, a.g.e., IV/445-446; Râğıb, a.g.e., II/50-51

²¹ İbn Manzûr, a.g.e., IV/445-446

²² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut, 1411/1990, VIII/13

²³ Râğıb, a.g.e., I/51

nurunun ve kesbî ilimlerin korunma mahallidir. Sadrı gözün beyazına, kalbi gözün siyahına, fuâdı ise, gözbebeğine benzetir. Fuâd içerisindeki kalbin nuruna gelince, onu göz bebeğinin sahip olduğu ışığa eş değer sayıp lüb kavramıyla ifâde etmektedir.²⁴

Sadr kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette kullanılmıştır. Bunlardan bir kısmı şöyledir:

a) Allah Teâlâ'nın göğüslerde olanı bilmesini ifâde eden âyetler: “Allah'tan korkun; çünkü Allah, göğüslerin içindekini bilir”²⁵, “Rabbin elbette göğüslerinin gizlediğini de onların açığa vurduklarını da bilir.”²⁶

b) Sadrın açılması (şerh) ve daralması (diyik) ile ilgili âyetler: “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar; kimi saptırmak isterse onun göğsünü, (o kimse) göğşe çıkıyormuş gibi dar ve tıkanık yapar.”²⁷, “Allah'ın göğsünü İslam'a açtığı kimse, Rabbinden bir nur üzerinde değil midir?”²⁸

c) Sadrın şifâ bulmasını ifâde eden âyetler: “Ey insanlar, size Rabbiniz'den bir öğüt, göğüslerde olan (sıkıntılar)a bir şifâ ve inananlara bir yol gösterici ve rahmet gelmiştir”²⁹, “Onlarla (müşriklerle) savaşın ki Allah, sizin ellerinizle onlara azâp etsin, onları rezil etsin, sizi onların üzerine getsin ve müminler topluluğunun göğüslerine şifâ versin.”³⁰

Sadr kelimesi Kur'an-ı Kerim'de söz konusu kullanım yerlerinden başka “arzu ve ihtiyaç mahalli”³¹, “kalplerin bulunduğu mekân”³², “bilgilerin korunduğu yer”³³, “kin”³⁴, “kibir”³⁵, “korku”³⁶ ve “vesveselerin yer ettiği mahal”³⁷ gibi tabir ve hususlar içinde kullanılmıştır.

²⁴ Hakîm et-Tirmizî, a.g.e., s. 35-36; Mustafa Öztürk, *Hadislerin Işığında Kalbin Değeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s. 5

²⁵ Mâide, 5/7

²⁶ Neml, 27/74

²⁷ En'âm, 6/125

²⁸ Zümer, 39/22

²⁹ Yûnus, 10/57

³⁰ Tevbe, 9/14

³¹ Ğâfir, 40/80; Haşr, 59/9

³² Hac, 22/46

³³ Ankebût, 29/49

³⁴ A'raf, 7/43

³⁵ Ğâfir, 40/56

³⁶ Haşr, 59/13

³⁷ Nâs, 114/5

2.2. Fuâd

Lügatte kalp anlamına gelen fuâd kelimesi, Arapça'da “f-’e-d” kökünden türeyen bir isimdir. Çoğulu “ef’ide”dir.³⁸ Yanıp tutuşmak anlamındadır. Kalbe bu ismin verilmesi sevgi ve acı gibi duygular sebebiyle yanıp tutuşmasındandır.³⁹ Ayrıca onun kızartılmış et renginde olması da bu ismin verilmesine sebep olmuş olabilir. Nitekim ateşte kızartılmış et, feîd diye vasıflandırılır.⁴⁰

İlahi tecellileri temaşa ve seyretme mahalli olup atvar-ı seb’anın üçüncüsüdür.⁴¹ Kalbe nisbeti, göz bebeğinin göze, ceviz özünün cevize nisbeti gibidir. Kalp sadrın ortasında olduğu gibi fuâd’ta kalbin ortasındadır.⁴² Zaman zaman, kalbin ortası, kılıfı, içi gibi mânâlarda da kullanılmıştır. Fuâdı kalbin kılıfı diye tarif edenler, kalbi de siyah noktacığın (süveydâ) adı olarak değerlendirmişlerdir.⁴³

Fuâd kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de on altı yerde zikredilir. Kur’an’da geçtiği itibarıyla, sorumlu tutulan,⁴⁴ tasdik ve tekzip eden,⁴⁵ meyleden,⁴⁶ cezalandırılabilen⁴⁷ ve halden hale çevrilebilen⁴⁸ bir özelliğe sahiptir. Bu özelliklerden hareketle fuâd kelimesinin, kalp kavramı ile eş anlamlı (müterâdif) olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bir hadis-i şerifte kalp ve fuâd kelimeleri bir arada kullanılmıştır: “*Yemen halkı size geldi. Bunlar, gönülleri (ef’ide) çok yufka ve leri (kulûb) pek yumuşak kimselerdir*”⁴⁹ Bir diğer rivâyette “*leri çok zayıf, gönülleri pek ince*”⁵⁰ ifadesi geçmektedir. Bu hadislerde geçen iki kelimenin, te’kid için tekrar edildiğini söyleyenler varsa da in vasfı incelik, fuâdın vasfı yumuşaklık olduğundan vasıflarına uygun olarak zikredilmiştir.⁵¹

³⁸ İbn Manzûr, a.g.e., II/329

³⁹ Râğıb, a.g.e., II/348; İbn Manzûr, a.g.e., III/329

⁴⁰ İbn Manzûr, a.g.e., III/329; Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 3

⁴¹ Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 182

⁴² Hakîm et-Tirmizî, a.g.e., s. 38

⁴³ İbn Manzûr, a.g.e., III/329

⁴⁴ İsrâ, 17/36

⁴⁵ Necm, 11/120

⁴⁶ İbrâhim, 14/37

⁴⁷ Hümeze, 104/7

⁴⁸ En’am, 6/110

⁴⁹ Buhârî, Megâzî, 74, İstanbul, 1992; Müslim, İman, 90, İstanbul, 1992

⁵⁰ Müslim, İman, 84

⁵¹ Bkz., İbn Manzûr, a.g.e., I/687; Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 4

2.3. Nefs

Nefs kavramı lügatlerde bir şeyin tamamı, cevheri, ruh, hayatın ilkesi, can, kişi, kendi, öz varlık, bir şeyin zatı ve kendisi, şehvet ve gadabın mebdei olan kuvve-i nefسانيye, fitrî meyl, bedeninin hissî istekleri gibi manalara gelir.⁵²

Istilah olarak da şu tariflerin yapıldığını görmekteyiz:

Cürcânî (v. 816/1413) nefis kavramını, “Hayat, his ve irâde gücünün taşıyıcısı olan latîf cevherdir” şeklinde tanımlar ve “Bu cevher, bedeninin aydınlatıcısıdır. Işığın bedeninin iç ve dışını (zâhir ve bâtını) aydınlatırsa uyanıklık; yalnız içini aydınlatırsa uyku; her ikisini de aydınlatmayacak olursa ölüm meydana gelmiş olur”⁵³ tesbitinde bulunur.

Gazzâlî (v. 505/1111) nefis kelimesinin birçok anlamının olduğunu ifade ettikten sonra özellikle ikisi üzerinde durur. Ona göre insanda bulunan gazap ve şehvet gücüne topluca nefis denildiği gibi, “insanın hakikati”, “zâtı” diyebileceğimiz manevî latîfeye de nefis adı verilmiştir.⁵⁴

Râzî’ye (v. 606/1209) göre nefis, bir cevherdir ki bütün idrakler, fiiller ona aittir. Nefsin bedene ilgisi vasıtası ile dir. Nefis, kalp aracılığı ile bedeninin diğer uzuvlarına etki eder. Bedenin her bir uzvu nefsin âleti konumundadır. Meselâ göz görme, kulak işitme ve dil konuşma aracıdır.⁵⁵

Elmalılı (v. 1361/1942) da nefsi, “Ruh ile bedenden mürekkep olan zât veya bedeni müdebbir olan ruhtur”⁵⁶ şeklinde tarif ettikten sonra, bunun kalp ve ruh mânasına geldiğini ayrıca şer’î örfte, şehvet ve gazabın temeli olan nefsanî kuvvetin de nefis diye isimlendirildiğini ifâde eder.⁵⁷

Nefs kavramıyla ilgili Süleyman Ateş şu izahı yapar: “Aslında nefis, nefes alan canlı anlamına gelir. Her canlı şeyde ruh vardır. Organizma içinde bulunan can (ruh), nefistir. Çünkü onun hayatı nefes (solunum) ile dir. Esasen esinti, rüzgâr anlamına gelen ruh da hayat soluğu demektir. Bu soluk maddeye girince nefis adını alır. Ruh

⁵² İbn Manzûr, a.g.e., VI/233-236; Râğıb, a.g.e., II/730-731

⁵³ Bkz., Cürcânî, a.g.e., s. 243

⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/12-13

⁵⁵ Bkz., Râzî, *Kitâbü’n-nefs ve ’r-rûh*, Tahran, 1364/1944, s. 5

⁵⁶ Elmalılı, a.g.e., VI/ 496

⁵⁷ Elmalılı, a.g.e., I/203

denince, maddeden soyutlanmış can anlaşılır. Ne bedene, ne de bedenli bir canlıya ruh denmez. Ruh, canlının bedensiz varlığıdır. Bedene hayat veren ruhtur”⁵⁸

Nefs, Kur’an’da ve Kur’an’a dayanan tasavvufta önemle üzerinde durulan temel bir kavramdır. Yine nefis, Allah tarafından insanlara yaşamaları, beslenip büyümeleri, çoğalmaları için gayret ve enerji kaynağı olarak verilmiş bir kuvvettir. Fakat nefsin isteklerine tamamen uymamaları ve Allah’ın emir ve yasaklarıyla çizilen sırat-ı müstakîmin hudutları arasında tutulması kendilerine emredilmiştir. Hiçbir zaman tamamen doyurulamayacak olan nefsin istekleri aklın, toplumun ve terbiyenin baskısıyla şuur altına hapsedilir.⁵⁹

Sûfiler, nefis terimiyle, kulun kötü vasıflarıyla yerilen, kınanan, hoş karşılanmayan huy, fiil davranış ve eğilimlerini kasteder. Kötü özellikler ikiye ayrılır. Birincisi iradesine bağlı olarak işlediği, dine aykırı ve günah dediğimiz davranışları, ikincisi de, hoş karşılanmayan kötü huylardır.⁶⁰

Hakîm Tirmizî (285/898)’ye göre nefis, temelde cismânî özellikler taşımakla birlikte, soyut bir karakter de arz etmektedir. O şöyle der:

“Nefs’in özü, dumana benzer sıcak bir rüzgar, kötü davranıştan doğan bir karanlıktır. Nefsin ruhu aslında nûrânîdir. Bu nurluluk, güzel davranış ve samimi bir yakarıyla birlikte Allah’ın yardımıyla güzelleşmeye başlar. Nefsin güzelleşmesi, ancak kulun kötü heveslerine karşı koyması, ondan yüz çevirmesi, açlık ve şiddetle onu yenmesiyle gerçekleşir.⁶¹

Tasavvufî düşüncede nefsin nasıl eğitilip güzel huylarla donatılabileceği üzerinde durulur. Tasavvufta “Nefsini bilen Rabbini bilir” düsturuyla farklı bir nefis anlayışının hâkim olduğunu görmekteyiz.

Kavramın “nefs”, “enfüs” şekilleri, Kur’an’da daha çok, çeşitli varlıkların kendilerine (zatlarına) delâlet eden dönüşlü zamir olarak kullanılmıştır.⁶² “İçinizdekini (*Mâ fî enfüsiküm*) açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir”⁶³ âyetinde olduğu gibi nefis kavramının, bazen kalp (iç

⁵⁸ Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsaniüstü*, İstanbul, 1985, s. 170

⁵⁹ Hasan Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, İstanbul, 1994, s. 147

⁶⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî ilm't-tasavvuf*, Beyrut, 1990, s. 86-87

⁶¹ Hakîm et-Tirmizî, a.g.e., s. 83

⁶² Bkz., Âli İmrân, 3/61; Yûsuf, 13/54

⁶³ Bakara, 2/284

âlem)⁶⁴ ve bazen de can⁶⁵ anlamında kullanılmıştır. Kelime Kur'an'da mutlak olarak kullanıldığında ise genelde insana delâlet eden ve dilimize “kişi” ya da “kimse” diye tercüme edebileceğimiz bir mânaya gelmektedir.⁶⁶ Kur'an-ı Kerim'de nefis, zaman zaman günaha temâyülün ve dünyaya ait isteklerin odak noktası olarak gösterilir.⁶⁷ Günaha düşüren,⁶⁸ bâtıla teşvik eden⁶⁹ odur. Hevâ ve hevese tabi olmak⁷⁰ ve cimrilik⁷¹ gibi kötü huyların temelinde onun fonksiyonu büyüktür. Bu sebeple nefsi kontrol altında tutmak gerekmektedir.⁷²

Kısaca nefis kavramı, kelime olarak farklı anlamlara gelse de, İslam âlimlerince bu kavrama farklı anlamlar yüklense de bizim düşüncemize göre doğru olan yaklaşım şudur; insana nefhedilen (üfürülen) ve Rabbin emrinden ya da Rabbin emri cinsinden ibaret olan “ruh” bedene taalluk edince “nefis” adını alır. Bu “nefis”, ilâhî bir düzenlemeyle belli bir şekil aldıktan sonra, ilham yolu ile fücür ve takvâ adı verilen bozulma ve korunma melekeleri diyebileceğimiz kabiliyet tohumlarıyla mücehhez kılınır. İnsan Allah'ın fazlı ve rahmeti sayesinde yaptığı iyi amellerle nefisine ilhâm edilen fücûru temizler ya da etkisiz hale getirir ve takvâyı geliştirirse kurtulmuş olacak, aksi halde hüsrânda kalacaktır.

2.4. Akıl

Akıl, arapça bir kelimedir. Sözlük anlamı, ahmaklığın zıddı, ilim ve idrak mânasına geldiği gibi, mani olmak, engellemek, alıkoymak ve bağlamak anlamına da gelir. Akla bu ismin verilmesinde, sahibini kötülüklerden menedip tehlikelerden alıkoyması etkili olduğu söylenmektedir. Çoğulu ukûldur.⁷³

Akılın bir başka manası ise “bilmek, anlamak, şuurlu olmak, duymak, temkinli ve işinde gücünde derli toplu olmaktır.”⁷⁴

⁶⁴ A'raf, 7/205; Fecr, 89/27

⁶⁵ En'am, 6/93

⁶⁶ Bakara, 2/48, 123, 233; Âli İmran, 3/25, 30

⁶⁷ Âdem Ergül, a.g.e., s. 116

⁶⁸ Kâf, 50/16; Yûsuf, 12/53

⁶⁹ Tâhâ, 20/96

⁷⁰ Necm, 53/23

⁷¹ Teğâbün, 64/16

⁷² Kehf, 18/28

⁷³ İbn Manzûr, a.g.e., XI/458

⁷⁴ Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, Ankara, 1998, s. 101

Akıl kelimesi Latince “ratio”, “intellectus” kelimeleriyle ifade edilirken, Yunancada “naus” kelimesi ile ifade edilmektedir.⁷⁵

Bir çok ilim dalının ilgisi dolayısıyla aklın muhtelif tarifleri yapılmıştır.

Râğıb el-İsfehânî (v. 243/1108) şöyle der: “İlmi elde etmeye yarayan güce akıl denir. Yine insanın bu kuvve ile elde ettiği ilme de akıl adı verilir. Bunun için Hz Ali (v. 40/660), aklın “matbû” (doğuştan sahip olunan) ve “mesmû” (matbû akılla elde edilen) olmak üzere iki kısım olduğuna işâret etmiştir. Kur’an-ı Kerim’de gereği gibi kullanılmadığı için yerilen akıl, mesmû akıldır. Akılsızlık sebebiyle kuldan sorumluluğun kalktığı bildirilen yerlerde ise akıldan maksat, matbû akıldır”.⁷⁶

Gazzâlî (v. 502/1111) aklın birçok anlamda kullanıldığını ifade ettikten sonra şu iki mâna üzerinde durur:

Birincisi, eşyânın hakikatini bilmektir. Bu anlamda akıl, kalpte bulunan ilim sıfatına verilen isimdir.

İkincisi ise ilimleri idrak eden cevher anlamındadır. Bu durumda ise akıl, kalp mânasına gelir.⁷⁷

Seyyid Şerif Cürcânî (v. 816/1413) ise akılla ilgili birçok tarife yer verir. Bazıları şunlardır:

Akıl, hakikatte maddeden mücerred ise de, maddî fonksiyonların icrâsında onunla bereber bulunan bir cevher olup kişilerin “ben” diye tarif ettikleri “nefs-i nâtika”dır. Kalpte bulunan ve kendisiyle doğru ile yanlışın, hak ile bâtılın bilindiği nurdur. Esasen akıl, zihin ve nefis aynı hakikattir. Bu bir tek hakikate, idrak edici olması yönüyle akıl, bedene etkisi sebebiyle nefis, idrâke kabiliyetli olması itibâriyle de zihin denilmiştir.⁷⁸

Muhammed Hamdi Yazır (v. 1942)’da akılı, madeni kalp ve ruhta, şuâsı dimağda bulunan ve duyu organları ile elde edilemeyen şeyleri idrak eden manevî bir nur olarak tarif eder.⁷⁹

⁷⁵ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *DİA*, İstanbul, 1989, II/238

⁷⁶ Râğıb, a.g.e., II/232-233

⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/13-14

⁷⁸ Cürcânî, a.g.e., s. 151-152

⁷⁹ Elmalılı, a.g.e., I/467

Ayrıca akıl ilahi bir mevhibedir, Allah'ın insana bahsettiği en büyük nimettir. İlahi bir cevher ve nurdur.”⁸⁰; “Akıl, sadece insanlara has olan bir kuvvet ve onların hayatlarını korumaları için verilmiş ilâhî bir yeti, silahtır.”⁸¹ şeklinde tarif edenler de vardır.

Felsefede ise akıl, “ruhî kuvvetlerin en güçlüsü ve en şerefli, en üstünü”⁸² olarak kabul edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'e göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonuna anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır. Kur'an'da akıl kelimesi biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırk dokuz yerde fiil şeklinde geçmektedir. Bu ayetlerde genellikle “akletme”nin yani akli kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur.⁸³ Kur'an-ı Kerim “*ancak bilenlerin akledebileceğini*”⁸⁴ söyler. Bu gücü ve bu bilgiyi kullanmadıkları için kâfirleri, “...Onlar sağdırlar, dilsizdirler, ködürler; bu yüzden akledemezler”⁸⁵ diyerek yermiş, “O, aklını kullanmayanlara kötü bir azap verir”⁸⁶ âyetiyle bütün insanlığı uyarmış ve akıllarını kullananların cehennem azabından kurtulacakaları⁸⁷ belirtilmiştir. Kur'an'ın birçok âyetinde, akıl sayesinde kazanılan bilginin gene bu gücün kontrolünde kullanılması gerektiği, bunu yapmayanların sorumlu tutulacağı sık sık ifade edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de, eşyadaki nizamı anlama gücüne sahip olan akla, aynı zamanda ilâhî hakikatleri sezme, anlama ve onların üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisi de verilmiştir. Nitekim “Allah âyetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır”⁸⁸ âyetiyle aklın bu fonksiyonuna işaret edilmiştir.

⁸⁰ Şerafettin Gölçük – Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya, 1991, s. 93

⁸¹ Hüsamettin Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya, 1999, s. 21

⁸² Hüsamettin Erdem, a.g.e., s. 21

⁸³ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *DİA*, II/238

⁸⁴ Ankebût, 29/43

⁸⁵ Bakara, 2/171

⁸⁶ Yûnus, 10/100

⁸⁷ Mülk, 67/10

⁸⁸ Bakara, 2/242

Sonuç olarak, “akıl, “iyi” ile “kötü” yü “doğru” ile “yanlış” ayırmakta bize yardımcı olur; ilâhî emirlere uymakta bize yol gösterir; Allah’ın nimetleri üzerinde düşünmemizi sağlar.”⁸⁹

2.5. Lüb

Lüb kelimesi sözlük manası öz, iç, akıl ve cevher demektir. Çoğulu elbâb şeklinde gelir. Kelime çoğu zaman içi yenip dışı atılan ceviz gibi kabuklu meyve ve sebzelerin içini (özünü) ifade için kullanılır.⁹⁰

Ayrıca vehim ve hayal kabuğundan arındırılmış ve kutsiyet nuru ile aydınlatılmış halis, saf ve tam akıl anlamına da gelir.⁹¹ Bazı âlimler akıl ile lüb arasında fark bulunduğunu, bu sebeple her “lüb sahibi”ne akıllı denildiği halde, her akıllıya “lüb sahibi” denilemeyeceğini ifade ederler. Lüb kavramı, Kur’ân-ı Kerim’de her türlü şâibeden uzak, saf, temiz ve tam akıl anlamında kullanılmıştır.⁹² Ülü’l elbâb şeklinde terkip olarak kullanıldığında ise içi çürük veya kof olmayan, sağlam özlü, temiz akıllı kimseler anlamına gelir.⁹³

Lüb kavramı, normal akıldan ziyâde, hidâyet nuruyla aydınlanmış akıldır. Nitekim Kur’an’da ilâhî hükümlerin inceliklerini,⁹⁴ takvânın en önemli azık olduğunu,⁹⁵ hikmetin önemini,⁹⁶ ilâhî öğütlerin kıymetini,⁹⁷ yerlerin ve göklerin yaratılış hikmetlerini⁹⁸ görüp anlayan ve ibret alanların ancak ülü’l-elbâb olduğu vurgulanmaktadır.

İdrak ve duyguların merkezi ve insanın maddî-manevî varlığının özünü oluşturması sebebiyle kalbin, lüb kavramının müteradifi olduğu söylenebilirse de esasen “lüb”, kalbin en önemli fonksiyonu olan idrak, anlayış ve ibret alma melekesinin (akıl) îmanla aydınlanmış halinin adıdır.⁹⁹

⁸⁹ Hüsamettin Erdem, a.g.e., s. 23

⁹⁰ İbn Manzûr, a.g.e., I/729-730

⁹¹ Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 309

⁹² Râğıb, a.g.e., II/528

⁹³ Elmalılı, a.g.e., V/108

⁹⁴ Bakara, 2/179

⁹⁵ Bakara, 2/197

⁹⁶ Bakara, 2/269

⁹⁷ Âli-İmran, 3/7

⁹⁸ Yûsuf, 12/111

⁹⁹ Âdem Ergül, a.g.e., s. 114

Buraya kadar anlattığımız kalbin farklı anlamları kalbi, sadece fiziki bir organ, bedenın bir parçası olarak değil, aynı zamanda mânanın, rûhun merkezi olarak algılamamız gerektiğini ortaya koymaktadır. Bütün bunlardan yola çıkarak kalbi, hayatımıza yön veren, aldığımız kararları geçirdiğimiz, süzdüğümüz bir süzgeç olarak düşünebiliriz. Bu süzgeç mâhiyetinde olan kalbin fonksiyonunu daha iyi icrâ edebilmesi, yani iyi ve kötü olanı birbirinden ayırdedebilmesi için sağlıklı bir kaynaktan beslenmesi gerekmektedir. Bu da ilâhi kaynaklı olmalıdır.

Kalp ile ilgili terimleri bu şekilde anlattıktan ve genel bir değerlendirme yaptıktan sonra Gazzâlî’de kalp kavramına geçebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'DE KALP KAVRAMI, MÂHİYETİ VE ÖNEMİ

İnsanın dünyevî ve uhrevî hayatı için son derece önemli olan kalp, asırlar boyunca müslüman düşünürler tarafından incelenmiştir. Bu düşünürlerin başında hiç şüphesiz Gazzâlî gelmektedir. Biz de bu bölümde Gazzâlî'nin kalp kavramı, mâhiyeti ve önemi hakkındaki görüşlerini ele alacağız.

1.1. Gazzâlî'de Kalp Kavramı

Gazzâlî'nin düşünce sisteminde hemen her zaman nefis, ruh ve akıl kavramlarına kalp kavramı da ilave edilir. Ama ne olursa olsun, bu alâkanın yanında kalp, kendisi daima üstün bir unsurdur. Kalp terimi düşünürümüzün bilgi anlayışında bir yandan akıl ile aynileştirilirken, öte yandan tasavvufî bilginin fevkalâde mühim bir kaynağı olarak gösterilir ve ondan; bilen, idrak eden, irfan sahibi bir güç diye söz edilir.¹⁰⁰

Gazzâlî'ye göre kalp, melekût âlemindedir. Ameller ve organlar mülk âlemindedir. Bu iki âlem arasındaki ince bağ o dereceye ulaşmıştır ki, bazı insanların iki âlemin birliğine hükmetmelerine vesîle olmuştur. Melekût âleminin bilgisi muâmele ilminin dışında kalırsa da bu iki ilim arasında bağlantı vardır.¹⁰¹ Kalp, şahsiyetin merkezî terimidir. Zira mahlûkât içinde insana üstün mevkiî sağlayan marifetin istidâdı kalp iledir.¹⁰² Kalp, şehirde melik gibidir.¹⁰³

Kalbin beden ile sıkı bir ilişkisi de söz konusudur. Nitekim kalbin kendi âlemi ve etki sahası olan beden üzerindeki işlerini zihin ve dimağ vasıtasıyla düzenlediği, fonksiyonlarını onlarla icrâ ettiği görüşüyle karşılaşırız.¹⁰⁴

Dolayısıyla Gazzâlî fonksiyonel açıdan kalbi maddî ve manevî olmak üzere iki açıdan ele alır:

“Birincisi, insanın sol tarafında sol memenin altına doğru yerleştirilen çam kozalağı şeklinde bir et parçası demektir. Bunun içinde karıncık ve kulakçık diye

¹⁰⁰ Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul, 1994, s. 98

¹⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I/271

¹⁰² Gazzâlî, *İhyâ*, III/9

¹⁰³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/15, 18

¹⁰⁴ Necip Taylan, a.g.e., s. 98

anılan boşlukları vardır. İçi siyah kan doludur. Cismanî olan bu kalp, tababeti ilgilendirir. Bu kalp, insanlarda olduğu gibi hayvanlarda ve hatta ölülerde de vardır. Bir et parçası olan bu kalp, bizim için mühim sayılmaz. Zira bu kalp, değil insan da, hayvan da bile görülebilecek maddî bir varlıktır.

İkincisi, gözle görülmeyen ruhanî bir varlık olmasıdır ki, kalb-i ruhanînin kalb-i cismanî ile bir alakası vardır. İşte insanın hakikatı bu ruhanî kalptir. İnsanda anlayan, âlim ve arif olan bu merkezdir. Hitap edilen, îkab ve îtab edilen ve aranan yine bu kalptir. Bunun cismanî olan kalp ile alakası vardır. Ruhânî olan kalbin, cismanî kalp ile alakasını anlamakta çoklarının akli hayretlere düşmüştür. Bu alaka, arzın cisim ile veya sıfatının mevsuf ile veya âleti kullanan kimsenin alet ile veya bir yerde oturan kimsenin o mekân ile olan alakası gibi midir? İnsanlar bunda şaşırılmışlardır. Bu hususların izahını iki sebebe binâen mahzurlu görüyor ve bu yüzden izahından sarf-ı nazar ediyoruz. Birincisi, bu ciheti açıklamanın mükâşefe ilmi ile alakasının olmasıdır. İkincisi, bunun hakikatini ortaya çıkarmak, ruhun esrarını açıklamayı gerektirir. Hâlbuki Resul-i Ekrem'in (s.a.v.) konuşmadığı ruh hakkında başkasının laf etmeye hakkı yoktur."¹⁰⁵

Gazzâlî, bu mânevî kalbin ruh olduğunu da şöyle ifâde ediyor:

“İkinci manadaki kalp, Allah'ın emânetini yüklenen, mârifetle (ilim) süslenen kendisinde ilim yerleşen, belâ (evet) sözüyle fitraten tevhîdi söyleyen insânî ruhtur. O, âdemoğlunun aslı, meâd (âhiret) âleminde kâinatın nihâyetidir.”¹⁰⁶ Fitraten tevhîdi kabul eden bu kalp, günahlar, dünya alâkaları, kötü karakterler sebebiyle başka yönlere döndürülmüş olduğundan ve kirlendiğinden dolayı dünya hayatında hakikatler kendisine perdelenmiştir. Bu perdeler kalbin temizlenmesi ve nurlanmasıyla kaldırılabilirse yine fitratının bilgilerine kavuşacaktır. Bu kalp, Allah'ın emir âleminden¹⁰⁷ olduğundan, ancak zikirle tatmin olur.¹⁰⁸ Allah'ı andığı halde tatmin olmayan kalpler perdeli ve hastadır.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/11-12

¹⁰⁶ Gazzâlî, *Meâric-Kuds fi Medârici ma'rifeti'n-Nefs*, Beyrut, 1981, s. 21

¹⁰⁷ İsrâ, 17/85

¹⁰⁸ Ra'd, 13/28

¹⁰⁹ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 158

Gazzâlî bu bağlamda kalp kelimesiyle çoğu zaman müterâdif kullandığı ruh hakkında şu beyanatta bulunur: “Ruh kelimesi iki mânâda kullanılır. Birincisi: Kaynağı, cismânî kalbin boşluğunda bulunan bir lâtif cisimdir. Damarlar vasıtasıyla beden her tarafına yayılır. Görmek, duymak, koku almak benzeri hâsselerle hayat nûrunun buradan âzâlara akması, odanın köşelerinde dolaştırılan lambadaki ışığın o köşeleri aydınlatmasına benzer. Zira lambadaki ışığı hangi köşeye getirirsen orayı aydınlatır. Hayat, o köşede meydana gelen aydınlık gibidir. Ruhun sereyânî (yayılmaya alâkalı) ve bâtınî hareketi, o lambanın köşelerde dolaşması gibidir. Lambayı elde köşelere dolaştırdıkları gibi, ruhu da damarlar vasıtasıyla bedende dolaştırırlar. Tabipler “ruh” dedikleri zaman bu mânâyı kastederler ki, kalp hararetinin yaktığı lâtif bir buhar demektir. Bunu açıklamak, gayemizin dışındadır. Allah’a yaklaşmak için kalbin tedâvisi ile uğraşan din tabiplerinin, bu ruhu açıklamakla bir alâkaları yoktur. İkincisi: O (ruh), insanın görülmeyen, müdrik ve âlim olan bir parçasıdır. Kalbin gerçek anlamı olan ilâhi bir lâtifedir. Ruh ve kalp ilâhî lâtife anlamında aynı tarzda birlikte kullanılmaktadır. Allah’ın “*Sana ruhtan sorarlar. De ki Ruh, Rabbimin emrindedir.*”¹¹⁰ âyetindeki muradı da bu ruhtur. Bu acâib bir Rabbânî emirdir ki bunun hakikatini akıl ve fehimlerin çoğu anlamaktan âcizdir.”¹¹¹

Gazzâlî, emir âlemini şöyle anlatıyor:

“Âlem-i emr’den ölçü ve takdîri bulunmayanları kastediyoruz. Maddî ve cismânî âlemin hakîki varlığı yoktur. Onların âlem-i emr’e nisbetle varlığı, cisimlerdeki gölge gibidir. İnsanın gölgesinde insanın hakîkati yoktur. İnsanın şahsında da vücûdun hakîkati yoktur. Vücûd sadece hakîkatin bir gölgesinden ibârettir. Fakat hepsi de Allah’ın yaratıkları cümlesindedir.”¹¹²

Gazzâlî, insanın muhatap ve mükellef yönünü teşkil eden mânâdaki ruh’a bâzen nefs-i nâtika ve rûhu’l-mutmainne bazen de sadece ruh diyor. Bu ruh, cisim ve araz değildir. Çünkü o, Allah’ın emir âlemindedir. Allah’ın emir âlemi, akl-ı evvel, levh, kalem gibi araz ve cisim olmayan ilâhî bir kuvvettir. Hissedilmeyen, akılla anlaşılabilen mücerret aydınlıktır. Maddeden ayrı cevher-i ferttir. Ruh, cevherlere ait

¹¹⁰ İsrâ, 17/85

¹¹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/12

¹¹² Gazzâlî, *Erbâîn fî Usûliddîn (Din’de Kırk Esas)*, trc, Hüseyin S. Erdoğan, İstanbul, 1972, s. 84

vasıfları kabul edip, bozulmayan, dağılmayan, ölmeyen, belki bedenden kıyâmet gününde tekrar girinceye kadar ayrılır. Felsefî ilimlerdeki kesin deliller ve açık ispatlarla doğrulanmıştır ki “nefs-i nâtika” cisim ve araz olmayıp tam aksine sâbit, daimî ve bozulmayan bir cevherdir.¹¹³

Bu ulvî ve anlaşılmayan ruh'tan ayrı insanda tabiî ve hayvânî ruhun da var olduğunu Gazzâlî şöyle ifâde ediyor: “Tabiî ruh gıda isteyen, tasarrufa sahip, karaciğerde bulunan kuvvettir. Sindirim ve boşaltım bunun emrindedir. Hayvânî ruh lâtif bir cisimdir. Kalbe konmuş ışık veren lamba gibidir. Hayat da bu lambanın aydınlığı, his ve hareket nûru, şehvet harâreti, gadap dumanı, ciğerde bulunan gıda isteyen kuvvet yardımcısı, hizmetkârı gibidir. Bu bütün hayvânatta bulunur. Bu ruh bedenin ölmesiyle ölür. Allah’u Teâlâ’nın hitâbı ve şeriatın teklîfi bu rûha değildir. Zira hayvânat mükellef ve şeriatın ahkâmına muhâtap değildirler.”¹¹⁴ Bu tabiî ve hayvânî ruh, onun (asıl ruhun) askerleridir.¹¹⁵

Gazzâlî, beden ile ruh arasındaki alâkayı da şöyle izâh ediyor:

“Beden rûhun âletidir. Rûhun zâtı, bedenin cüzlerine bitişik değil, ondan ayrı da değildir. Belki bedene ilişerek bedeni aktif hâle getirmiş ve feyizlendirmiştir. Rûhun ilk zâhir olduğu yer dimağdır. Çünkü beyin onun özel olarak zuhûr ettiği yerdir. Beynin ön kısmını bekçi, koruyucu olarak, ortasını vezîr olarak, arkasını da hazîne ve hazînedar eylemiştir. Bedenin bütün cüzlerini de kendisine yaya ve atlı asker kılmıştır. Hayvânî rûhu hizmetçi, tabiî rûhu vekîl yapmış, bedeni merkep, dünyayı meydan, hayâtı azık ve mal, hareketi ticâret, ilmi kazanç, âhireti maksat, şeriatı yol ve metod, nefs-i emmâreyi gözcü ve koruyucu, nefs-i levvâmeyi uyarıcı, beş duyuyu câsus ve yardımcı, dini zırh, akli üstad, hissi talebe kılmıştır. Bunların hepsinin ötesindeki gözetleyici âlemlerin rabbi olan Allah’tır.”¹¹⁶

Gazzâlî, rûhu bedende garip olarak görüyor: “Onun yüzü aslına ve döneceği yere doğru oluyor. Beşerî kirlilerle kirlenmediği ve kuvvetli olduğu takdirde daha çok

¹¹³ Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledunniyye*, trc, Serkan Özburun-Yusuf Özkan Özburun, İstanbul, 1995, s.76

¹¹⁴ Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 75

¹¹⁵ Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 78

¹¹⁶ Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 80

ilâhî kaynaktan istifâde eder. Ruh cevher-i ferttir, bu cevher bir mahalde oturmaz, bir mekânda sâkin olmaz. Beden rûhun mekânı değil, âletidir.”¹¹⁷

Maddî âlemlerle alâkası, bedeni bir âlet olarak kullanmasından ibâret olan rûhun tatmîni zikrullah ve ma’rifetullah ilemdir. Diğer maddi hususlar onu tatmin etmez.¹¹⁸

“Ruh bu sefer müddetince ancak ilim talebiyle meşgul olur. Çünkü ilim âhirette süsü, zîneti olacaktır. Zira mal ve evlât dünyâ hayatının süsüdür. Rûh-u mutmainne yâni kalp, ancak ilim ister, ancak ona râzı olur. Bütün ömrü boyunca ona çalışır. İlimle süslenir. Mükâfât vaktine kadar ilimden başka bir şey kabul ederse de bu bedeninin ihtiyâcı içindir, yoksa onun zâtını istemez.”¹¹⁹

“Ruh, bedene suyun kaba dolması gibi hulûl eden bir cisim değildir, araz da değildir. Belki araz olmayan bir cevherdir. Zira kendini ve yaratana tanır, mahlûkâtı ve arazi idrak eder.”¹²⁰

Gazzâlî’nin düşüncesinde nefis kavramı ruh, kalp ve akıl kavramlarıyla bâzen müterâdif (eş anlamlı) olarak kullanılır. Bu durum nefsin ifâde ettiği muhtelif mânâlardan ve durumlardan, kazandığı vasıflardan ortaya çıkmaktadır. Nefis hakkında müterâdif lafızlar dörttür: “Nefs, kalp, ruh ve akıl.”¹²¹

Gazzâlî, İhyâ’da nefsin iki mânâya geldiğini, bunlardan birinin insanın kötü ve hayvânî vasıflarını ihtivâ eden, diğerinin ise insanın hakîkatı veya kendisi olduğunu söyler.

“Bu söz (nefis) iki mânâda kullanılır:

Birinci mânâ: İnsanda gazab ve şehvet kuvvetini toplayan bir mânâda kullanılmasıdır. Tasavvuf erbâbı ekseriyâ bu kelimeyi, bu mânâda kullanmışlardır. Zîra onlar nefis demekle insanda kötü vasıfları toplayan bir aslı kasteder ve nefis ile mücâdele edip onu kırmak lâzımdır derler.

İkinci mânâ: Kalp ve ruh kelimelerinde anlattığımız ikinci mânâdır ki insanın hakîkatı ve kendisi demektir. Fakat bu nefis hallerinin (durum) ihtilafı sebebiyle muhtelif niteliklerde vasıflanır. Meselâ, emir ve irâde altına girip şehvetlere karşı

¹¹⁷ Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 78

¹¹⁸ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 156

¹¹⁹ Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 80

¹²⁰ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 157

¹²¹ Gazzâlî, *Meâric*, s. 19

koyabilmesi sâyesinde sükûna kavuştuğu zaman ona “nefs-i mutmainne” denir. Nitekim bu gibi nefisler hakkında Allah’u Teâlâ: “*Ey huzûr içinde olan nefis! Sen Rabbinden hoşnut, Rabbinde senden hoşnut olarak Rabbine dön*”¹²² buyurmuştur. Şüphesiz birinci mânâdaki nefsin, Allah’a dönmesi düşünülemez. Zîra o nefis, dâima Allah’tan uzaklaştırıcıdır ve aynı zamanda şeytânın avânesidir. Ne zaman tam mânâsıyla sükûna kavuşmaz fakat şehvetlere karşı nefsi müdâfaa eder ve ona karşı direnmeğe çalışırsa, buna da “nefs-i levvâme” denir. Zîra sâhibinin mevlâsına karşı ibâdetindeki kusûrundan dolayı sâhibini yerer. Allah’u Teâlâ’nın “*Yine hayır, kımayan nefse yemin ederim*”¹²³ buyurması ile bu nefis beyân buyurulmuştur. Şayet şehvî nefis ile muâraza etmez, şehvetlerin arzûlarına ve şeytanat yollarına uyar giderse, buna da “nefs-i emmâre” denir. Nitekim Allah’u Teâlâ Yûsuf (a.s.)’tan veya Aziz’in hanımından hikâye yolu ile: “*Ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis dâima kötülüğü emredicidir*”¹²⁴ buyurmuştur. Bununla beraber kötülüğü emreden nefsin, birinci mânâda anlatılan nefis olduğunu söylemek de câizdir. Şu halde birinci mânâdaki nefis, son derece mezmûm, ikinci mânâdaki nefis ise makbûldür. Çünkü Allah’u Teâlâ’yı ve diğer mâlûmâtı bilen insanın zâtı ve hakîkatı demektir.”¹²⁵

Düşünürümüz Meâricu’l-Kuds isimli eserinde nefsi iki mânâyâ ayırıyor:

“Nefs iki mânâyâ gelir: Birincisi, kötü sıfatları toplayan mânâ ki aklî kuvvetlere zıt olan hayvânî kuvvetlerdir. İkincisi, onunla insanın hakîkatı murâd olunur. Her şeyin nefsi onun hakîkatıdır. O, mâkûlâtan olan cevherdir ki o, açıklayacağımız gibi melekût ve emir âleminde dir.”¹²⁶

Meâricu’l-Kuds’ta varlıklar arasında insanın yerini ve nefsi, nebâtî, hayvânî ve insânî nefis olarak üçe ayırıyor.¹²⁷

“İnsanı, nebatta ve hayvanda olan şeylerde ortak buluruz. İnsan cüz’leri beş duyusuyla idrâk eder, küllîleri aklî şuurla idrâk eder. Duyularda (havâs) hayvanla müşterek, akılda ise ayrıdır.”¹²⁸

¹²² Fecr, 89/27-28

¹²³ Kıyâme, 75/2

¹²⁴ Yûsuf, 12/53

¹²⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/12-13

¹²⁶ Gazzâlî, *Meâric*, s. 19

¹²⁷ Gazzâlî, *Meâric*, s. 27; bkz. Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 150

¹²⁸ Gazzâlî, *Meâric*, s. 25

Nefsten kastedilen; cüz'ileri idrâk etmesi veya gıdayı araması, hareket etmesi gibi kuvvetler olmayıp, bunun dışında küllîyi idrâk eden insânî nefstir. Nitekim Risâletü'l-Ledunniyye'de "Nefs ile gıdayı arayan kuvveti, hareket ettiren kuvveti kasdetmiyorum. Zira bu kuvvetlere hayvânî ruh denir."¹²⁹ diyor.

Gazzâlî, nefsi, insana has maddî olmayan bir cevher olarak telakkî ediyor. "Nefis maddeden ve cismânî sûretlerden münezzehtir."¹³⁰ "İnsan nefsi maddî değildir."¹³¹ gibi ifâdeleriyle nefsi maddî oluşun üstünde tutuyor. Varlığını ve bir cevher olduğunu ise şöyle isbât ediyor:

"Nefsin cevher olduğunun beyânı, şeriat ve akıl cihetinden sâbittir. Şeriatın bütün hitapları nefsin bir cevher olduğuna delâlet eder. Yine öldükten sonraki cezâlar da nefsin cevher olduğuna delâlet eder."¹³²

Bu maddî olmayan nefis, duyu organlarıyla anlaşılmaz ancak düşünce ile bulunur. İnsanın varlığı ancak düşünce ile anlaşılabilir asıl varlığıdır.¹³³

Gazzâlî, aklın ve nefsin duyulara üstünlüğünü ve insanın aslı olduğunu "Mişkâtu'l-Envâr"da şöyle açıklıyor:

"Göz kendisini göremez, akıl ise başkasını ve kendisini idrâk eder. Çünkü nefsinin bilgisini idrâk etmeye kâdirdir."¹³⁴

Gazzâlî, nefsi ve nefsi-nâtıkayı birbirinden ayırıyor. Ona göre insan, tabîî ruh; hayvânî ruh; nefs-i nâtika'dan müteşekkildir. Nefs-i nâtika (nefs-i mutmainne)'ya tasavvuf erbâbı kalp der. Nefs-i nâtika diri, faaliyet gösteren, idrâk edendir. Tasavvuf erbâbı hayvânî ruha nefis der.¹³⁵

İnsanda kendisine has diğer bir mânâ vardır ki, bununla mükellef ve muhâtap olur, o da nefs-i nâtika ve rûhu'l-mutmainne'dir. Bu ruh cisim ve araz değildir. Çünkü o, Allah'ın emir âlemindeydir. Allah'u Teâlâ'nın buyurduğu gibi:

¹²⁹ Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 73; bkz. Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 150

¹³⁰ Gazzâlî, *Meâric*, s. 26

¹³¹ Gazzâlî, *Meâric*, s. 118

¹³² Gazzâlî, *Meâric*, s. 29

¹³³ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 151

¹³⁴ Gazzâlî, *Miškâtu'l-Envâr*, Kâhire, 1964, s. 6

¹³⁵ Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 74

“*Sana ruhtan soruyorlar. De ki: Ruh Rabbimin emrindedir.*”¹³⁶, “*Ey nefis-i mutmainne*”¹³⁷ dediği bu ruh, Allah’u Teâlâ’nın emir âleminde olan ve akl-i evvel, levh, kalem gibi araz ve cisim olmayan ilâhî bir kuvvettir. Hissedilmeyen, akılla anlaşılabilen mücerred aydınlıktır, maddeden ayrı cevher-i ferttir.¹³⁸

Bu maddî olmayan cevher insanın aslı, anlayan, ilimlerin Allah tarafından oraya bir vâsıtayla akıtıldığı bir cevherdir.¹³⁹

Gazzâlî, akıl terimini de nefis, kalp ve ruh terimleriyle çok yakın bir ilişki içinde ele alır, hatta bazen bunları müteradif (eş anlamlı) terimler olarak da kullanır.¹⁴⁰

Düşünürümüz akı, dinin kendisi üzerine kurulduğu ve ilahi teklife muhatap, dolayısıyla sorumluluğu nispetinde yetkileri olan en önemli insani güç olarak vasıflandırır. Keza, yaratılıştan insanda var olan ve kendisiyle eşyanın hakikati idrak edilen bir nurdur.¹⁴¹

İnsanın yükümlü ve sorumlu tutulabilmesi için onda bulunması gereken en önemli meleke akıl melekesidir. Akı olmayanın dinî sorumluluğu da yoktur. Öyleyse insanda öncelikle bulunması gereken akıldır. Akıl olduktan sonra dinî sorumluluklar başlar ve Allah’ın yarattığı en mükemmel varlık olan insan, akılla dini birleştirdiği zaman bir değer kazanır.¹⁴²

Gazzâlî, insanların aklın tarif ve hakikati hususunda ihtilafa düştüklerini, akıl kelimesinin müşterek birçok manalara geldiğini, “ayn” kelimesinde olduğu gibi müşterek birçok manalarda kullanılan kelimelerin kapsadığı bütün manalarını bir araya toplayan bir tarifin doğru olmadığını ve aklın dört manada kullanıldığını kabul eder. Ona göre:

1. Akıl, insanı diğer hayvanlardan ayıran özelliktir. İnsan akıl sayesinde nazarî ilimleri öğrenmeye istidat kazanır ve birçok gizli hüner ve sanatları öğrenir.

¹³⁶ İsrâ, 17/85

¹³⁷ Fecr, 89/27

¹³⁸ Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 76; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 152

¹³⁹ Gazzâlî, *Mîzânü’l-amel (Amellerin Ölçüsü)*, trc, Remzi Barışık, Ankara, 1970, s. 27

¹⁴⁰ Gazzâlî, *Mihakku’n-Nazar fi’l-Mantık*, Beyrut, 1966, s. 132

¹⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/919

¹⁴² Servet Altuntaş, *Gazzâlî’de Tasavvuf Felsefesi*, Konya, 2006, s. 29

2. Mümeyyiz bir çocuğun caiz olan şeyleri caiz, muhal olanları da muhal olarak bilmesi de aklın anlamlarından birini teşkil eder. İki sayısının bir sayısından büyük olduğu, bir sözün hem doğru hem yanlış olamayacağı gibi.

3. Tecrübeden elde edilen bilgilerle akıl arasında bir ilişki kurularak, tecrübelerin olgunlaştırdığı kimseye akıllı, bunun aksine cahil ve ahmak denmesi aklın anlamlarından birini oluşturur.

4. İşlerin neticesini önceden kavramak demektir. Bu anlamıyla akıl, insanı hayvandan ayıran bir özelliktir.¹⁴³

Akıl, cehaletten kurtaran, insanı burhan ışığı sayesinde şeytanın vesveselerinin yanıltmasından koruyan önemli bir insanî güçtür.¹⁴⁴

Gazzâlî'ye göre aklın verdiği hükümler doğrudur. Gazzâlî akli, bilginin kaynağı, esas ve doğuş yeri olarak kabul eder. İlimin kaynağı, doğuş yeri ve kökü akıl olduğuna göre burada aklın şerefi de ortaya çıkmış olur.¹⁴⁵

Gazzâlî'ye göre saf akıl, dinin temel inanç konularını belirleme hususunda âcizdir. Ancak akıl ve şeriatı birleştirmeyen de sapıklığa düşer. Çünkü akıl, ilaç ve hastalıklardan uzak göz, Kur'an ise, ışık saçan güneş gibidir. Kur'an nuruyla iktifa edip akıldan yüz çeviren kimse, gözlerini yumarak ışığa bakan kimse gibidir. Şeriatla birlik olan akıl ise, nur üzerine nurdur.¹⁴⁶

Yine Gazzâlî'ye göre akıl, insanoğlunun en üstün vasfıdır. Çünkü Allah'ın emanetleri akıl sayesinde kabul edilir ve yine akıl sayesinde ki insan, Allah'ın rızasına mazhar olur. Yukarıda da ifade edildiği gibi Gazzâlî ilmin kaynağını, doğuş yeri ve kökünü de akla dayandırır. Ancak burada akıl ile kastedilen, yakın gözü ve iman nurudur.¹⁴⁷

Gazzâlî'ye göre muhtelif manalarda müştereken kullanılan aklın iki manası vardır: Birincisi, eşyanın hakikatini bilmekten ibaret olan akıldır ki, kalpte bulunan ilim sıfatından ibarettir. İkincisi ise, ilimleri anlayan manası murat olunur ki, o zaman da kalbin kendisi olur. Hâlbuki biz biliriz ki, her âlimin, bizâtihi kendisiyle

¹⁴³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/190-191

¹⁴⁴ Gazzâlî, *Mîyârü'l-İlm*, Kâhire, 1961, s. 286

¹⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, I/186

¹⁴⁶ Servet Altuntaş, a.g.t., s. 32

¹⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I/198

kaim olduğu bir varlığı vardır. İlim, o varlığa giren bir vasıftır. Sıfat ise, mevsufun aynı değildir. İlim manasında olan akıl, araz'dır. Araz'ın bir mahalle ihtiyacı olduğu için, ilk yaratılmasına ihtimal verilemez.¹⁴⁸

Gazzâlî, yukarıda aklın eş anlamlısı olarak zikrettiğimiz dört lafzın, çok kimse tarafından birbirine karıştırıldığını ifade ederek, konuya belirli ölçüde açıklık getirecek yorumunu şöyle yapar:

“İnsan kalbinde, maddî gözün kusurlarından uzak bir iç göz (kalp gözü) vardır. Bu, nur ismine daha lâyıktır ve buna bazen akıl, bazen ruh, bazen de insanî nefis denir. Gazzâlî bu açıklamasından sonra, söz konusu bilgi kaynağı için söylenen çeşitli tabirleri bir tarafa bırakmak gerektiğini, çünkü terimlerin çokluğundan, anlamların da çok çeşitli olduğunun zannedileceğini belirtir ve adı geçen terimlerin aynı anlama geldiğini çok açık bir biçimde söyler. Ona göre kalp'teki bu göz akıllıyı, çocuktan, deliden ve hayvandan ayıran şeydir. Ancak, halk (cumhur)'ın anlayışına ve tarifine uygun olarak buna akıl adını verir. Maddî yani beden gözünün kusurlarından uzak olduğu için akıl, nur adı verilmeye daha lâyıktır.”¹⁴⁹

Gazzâlî, kişinin şehvet, gazap ve şeytana itaat ettiğinde bir takım kötü huylara sahip olacağını belirttiikten sonra sorunu şöyle irdelemeye çalışır: “Gazap, şehvet ve şeytanı, Rabbânî sıfatı olan aklının sevk ve idaresi altına alsa, Rabbânî sıfatlardan olan ilim, hikmet, yakîn ve eşyanın hakikatini idrak, her şeyi olduğu gibi anlamak gibi hasletler kalbinde yerleşir, ilim ve basîret sayesinde hâkimiyet sağlar. İlmin kemali sayesinde herkesin önüne geçmeye hak kazanır. Gazap ve şehvete itaat ihtiyacı kalmaz. Böylece şehveti zapt edip itidale getirmesinden namus, kanaat, huzur, zühd, verâ, takvâ, neşe ve güzel suret meydana gelir. Ayrıca hayâ, zekâ açıklığı, hoş görümlük, müsamaha ve benzeri güzel huylar meydana gelir. Yine gazabına hâkim olup onu itidale sevk etmekle şecaat, kerem ve lütufkârlık, nefis hâkimiyeti, sabır, hilim, bağışlayıcı olmak, metanet, vakar ve benzeri iyi hasletlere sahip olur.”¹⁵⁰

Yine Gazzâlî'ye göre, akli nazara almadan yalnız taklit ile yetinmek cehalettir. Kur'an ve Sünnetin nurunu atarak yalnız akıl ile yetinmek de aldanmaktır. Akıl,

¹⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III/13-14

¹⁴⁹ Necip Taylan, a.g.e., s. 77

¹⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/28

Kur'an ve Sünnetin nurunu bir arada bulundurmak lazımdır. Zira aklî ilimler besinler, şer'î ilimler de ilaçlar gibidir. Hasta bir insan, tedavi edilmeden yediği yemeklerden zarar görür. Kalbî hastalıklar da aynı şekilde şeriattan faydalanan ilaçlarla tedavi edilirler. Bu ilaçlar da kalbi düzeltmek için peygamberlerin tatbik ettikleri ameller ve ibadet vazifeleridir. Şer'i ibadetlerle hasta kalpleri tedavi etmeyip aklî ilimlerle yetinenler, hastayı tedavi etmeden ona kuvvetli yemek yedirip daha çok zarar verenlerin durumuna düşerler. Aklî ilimlerle şer'î ilimlerin birbirlerini nakzettiklerini ve bunların bir arada bulunmasının mümkün olmadığını sanarlarda ise basiret körlüğü vardır.¹⁵¹

Akıl, hizmet edilen reistir. Ona hizmet eden ise vezîri (bedeni düzenlemek için olan) amelî akıldır. Beden nefsin âlet ve bineğidir. Nefis işlerin hakikatleri kendisinden istinbat olunan ilimlerin başlangıcı olacak bilgileri duyuyla elde eder. Sonra amelî akla hizmet eden vehimdir. Vehme iki kuvvet yardım eder. Bunlardan biri, kendisinden sonra diğeri ise öncedir. Sonraki kuvvet hâfıza kuvveti, önceki kuvvet ise hayvânî kuvvetlerin toplamıdır. İstek kuvvetine şehvet ve gadap hizmet eder. Şehvet ve gadaba hizmet eden kuvvet ise adaleleri hareket ettiren kuvvettir. İşte orada hayvânî kuvvetler son bulur. Hayvânî kuvvetlere de nebâtî kuvvetler hizmet eder. Nebâtî kuvvetler ise üçtür: Bunlar; doğurtan, büyüten, besleyendir. Bunların baş kuvveti ise doğurtan kuvvettir. Bu kuvvetlere dört kuvvet yardım eder. Bunlar; çekici, tutucu, hazmedici, atıcı kuvvetlerdir.¹⁵²

Düşünme gücü, beynin ortasındadır. Melik gibi beynin ortasında oturur. Hayal gücü beynin ön kısmındadır. Burada bütün haberler toplanır. Hâfızanın yeri beynin arka tarafıdır. Düşünme gücüne yardım eder. Kuvve-i nâtika (konuşma) melike tercümanlık eder. Âmile (bilen güç) kâtibi olarak çalışır. Duyu organları casuslarıdır. Bunlar arasında melik (akıl) yaptığı iş ve diğerlerini kullanması bakımından en şereflişidir. Böylece nefis, düşünme gücü vâsıtasıyla melik olur ve etrafıca düşünür, tahmin ve takdir eder, bilinenler yoluyla bilinmeyenleri bulma, gibi deruhte ettiği vazifeler diğerlerinin vazifelerinden daha üstün ve daha şereflişidir. Bu misâl, Kâ'b el-Ahbâr'ın rivâyetine yakındır: “Bir gün Hz. Âyşe (r.a)'nin yanına geldim ve bana:

¹⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/40

¹⁵² Gazzâlî, *Mizân*, s. 65

*İnsanın gözleri yol göstericidir, kulakları haber toplayıcıdır, lisânı tercümandır, elleri kanatlardır, ayakları postadır, kalbi meliktir. Melik iyi olursa askerleri de iyi olur.” diyerek Rasûlullah (s.a.v.)’den böyle işittim dedi.*¹⁵³

Duyu organıyla idrak edilmeyenler ancak akılla idrak olunurlar. Allah’ı bilmenin yolu, eserlerini araştırma ve bunlar üzerinde düşünme yoludur.¹⁵⁴

1.2. Gazzâlî’ye Göre Kalbin Mâhiyeti

İslam düşünce tarihinde kalple ilgili en geniş değerlendirmeler, hiç şüphesiz sûfiler tarafından yapılmıştır. Mutasavvıflar kalbin mahiyetine yönelik değişik görüşler ileri sürmüşlerdir.

Bazı mutasavvıflar, kalbin mahiyetinin bilinebileceğini, ancak bu ilme herkesin vakıf olamayacağını belirtmişlerdir. Nitekim bu konuda Gazzâlî (v. 505/1111) şöyle der: “kalp derken, “yürek” dediğimiz et parçasını kasetmiyorum. Aksine kalp, duyuların anlayamadığı, Allah’ü Teâlâ’nın sırlarından biri ve ilahi bir latifedir. Buna bazen “insanın ruhu”, bazen de “Nefsi Mutmainne” adı verilir. Bu konuda söylenebilecek son söz şudur: “Kalp, şu görülen varlıklardan daha yüce ve değerli bir cevher ve bir emr-i ilâhîdir.”¹⁵⁵ Kalbi, “cismanî kalple ilgisi bulunan rabbânî bir latifedir” diye tanımladıktan sonra bu ilginin keyfiyetini iki sebepten dolayı açıklayamayacağını belirtir. Birincisi, konu ilm-i mükâşefe ile ilgilidir. İkincisi de Hz. Peygamber (s.a.v)’in bile açıklamaktan kaçındığı ruh sırrını ifşâ sayılma endişesidir.¹⁵⁶ Kısaca o, kendisinin de ruhânî kalbin hakikatini değil sadece vasıf ve hallerini tanıtmaya çalıştığını ifade eder. Burada düşünürümüzün ruhânî kalbin mahiyetinin ifade edilemez bir şey mi olduğu yoksa, onun ifadesini sakıncalı bularak sadece tezâhürlerini ve sıfatlarını anlatmakla yetinmeyi mi uygun bulduğu hususundaki düşüncesini tam olarak tesbit etmek mümkün görünmemektedir.¹⁵⁷ İmâm-ı Rabbânî (v. 1034/1624)’ye göre bu ilme herkesin vâkıf olamayacağını, ancak seyrû sülûkünü gereği gibi tamamlamış ve velâyet makamına ulaşmış kimseler

¹⁵³ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 67-68; Ebû Nuaym, *Hilyetü ’l-evliyâ*, Beyrut, 1407/1987, VI/47

¹⁵⁴ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 69

¹⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, I/125

¹⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/11-12

¹⁵⁷ Necip Taylan, a.g.e., s. 99

erişebilir.¹⁵⁸ Yani kalp ilmi, bir anlamda havâs (seçkinler) ilmidir. Binâenaleyh bu ilmi, ehli olmayan kimselere açıklamak doğru değildir. Aynı endişeler sebebiyle İbrahim Hakkı Erzurûmî (v. 1195/1780) kalbin mahiyeti ile ilgili olarak “Onu bilen demez, söyleyen bilmez” demiştir¹⁵⁹

Bazı sûfiler ise kalbin mahiyetinin bilinmeyeceğini söylemektedirler. Nitekim Ali. b. Sehl el-İsfahânî'nin şöyle dediği nakledilir: “Hz. Adem'in yaratılışından kıyamete kadar insanlar, “kalp! , kalp!” der, dururlar. Ben ise kalbin ne olduğunu ve nasıl olduğunu bana vasfedecek bir er görmeyi o kadar çok arzu ettiğim halde yine de göremem.”¹⁶⁰ Hücvîrî (470/1077) önceki görüşe şu sözleriyle katılır: “Halk et parçası olan yüreğe kalp adını verir. Oysa bu et parçası, delilerde, çocuklarda ve meczuplarda bile vardır. Ama yine de bunlar kalpsizdirler. Şu halde kalp nedir? Kalp adına duyduklarımız ibare ve sözden başka bir şey değildir. Yani eğer “akl”a kalp ismini verecek olursak, o kalp değildir. “Ruh”a kalp desek o da kalp değildir. “İlm”e kalp desek o da kalp değildir. Binâenaleyh Hakk'ın tecelli ve ilhamlarının kalbe nüzül gerçeğinden başka kalp adına söylenecek bir başka söz mevcut değildir.”¹⁶¹

Kalbin mahiyetinin bilinmeyeceği ya da sözle ifadesinin mümkün olamayacağı iddialarına rağmen birçok sûfi, kalple ilgili beyanlarda bulunmuşlardır. Ancak şunu ifade edelim ki kalbin mahiyetine yönelik ortak bir tarifin varlığından bahsetmek zordur. Yapılan izahların büyük bir kısmında kalbin rabbânî bir latîfe olduğu üzerinde durulmuş ve bu latîfenin çam kozalağı (sanavberî) şeklindeki cismânî kalple ilişki içinde olduğu vurgulanmıştır, denilebilir. Bu anlayışa göre kalp, insanın bilen, idrak eden, muhatap alınan ve sorumlu tutulan yegâne hakikatidir.¹⁶²

Kur'an'da ve hadislerde kalbin mahiyeti ve tarifi üzerinde değil işlevleri ve nitelikleri üzerinde durulmuştur. Kur'an ve hadiste geçen kalp kelimesi insanın anlama, kavrama, düşünme ve şeylerin hakikatini bilme yönünü, başka bir ifâdeyle insanı insan yapan ve diğer canlılardan ayıran temel niteliğini dile getirir. İnsanın idrak eden, bilen ve kavrayan¹⁶³ tarafı olduğu için kalp ilâhî hitâba muhataptır,

¹⁵⁸ İmâm Rabbânî, *Mektûbat*, İstanbul, 1977, I/48-49

¹⁵⁹ İbrahim Hakkı Erzurumî, *Marifetnâme*, İstanbul, 1330, s. 294

¹⁶⁰ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, İslâmâbâd, 1995, s. 209

¹⁶¹ Hücvîrî, a.g.e., s. 210

¹⁶² Gazzâlî, *İhyâ*, III/11; bkz. Âdem Ergül, a.g.e., s. 144

¹⁶³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/9

yükümlü ve sorumludur. Dinî ve insanî hayatın merkezinin kalp olduğu Kur'an ve hadislerde açıkça ifade edilmiştir.¹⁶⁴ “*Kalpleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar*”¹⁶⁵; “*Akletmek için onlarda kalp yok mu?*”¹⁶⁶; “*Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır*”¹⁶⁷ meâlindeki âyetler kalbin idrak, ilim, marifet ve düşünme aracı olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan dolayı kalp (fuâd) sorumludur.¹⁶⁸

Bazı âlimler de kalbin yedi tabakasının olduğunu söyler: Bunlardan birincisi, vesvese ve İslâm'ın mahalli olan sadr; ikincisi, imanın mahalli olan kalp; üçüncüsü, yaratıklara yönelik sevginin bulunduğu şeğaf; dördüncüsü, Hakkı müşâhede yeri olan fuâd; beşincisi Hak Teâlâ'nın muhabbetinin yer aldığı habbetü'l-kalp; altıncısı, dinî ilimlerin mahalli olan süveydâ; yedincisi ise ilâhî sıfatların tecellî mekânı olan mühcetü'l-kalptir.¹⁶⁹

1.2.1. Kalbin Değişkenliği

Kalp kelimesinin lügatte “bir şeyi bulunduğu halden bir başka hâle çevirmek” anlamına geldiğini ifade etmiş ve kalbe kalp denilmesinin, çeşitli etkiler sebebiyle sürekli bir değişim içinde bulunmasından kaynaklandığını belirtmiştik. Gazzâlî kalbin değişmesine yönelik şöyle bir ifade kullanmaktadır: “Kalp, her taraftan yağın mermilerin bir hedefidir. Atılan oklardan biri kalbe değdiği zaman, ondan müteessir olur ve onun tesirinde kalır. Başka taraftan bunun zıddı olan birşey isabet ederse, bu defa vaziyeti değişir. Meselâ şeytan gelip onu kötülüğe davet ettiği zaman, melek gelir onu iyiliğe çeker. Bir şeytan gelir kötülüğe davet eder, öbür şeytan gelir başka bir kötülüğe davet eder. Bir melek bir iyiliğe çekerken bir diğeri de bir başka iyiliğe çağırır. Bazen iki melek ve iki şeytan arasında münâzaa olur. Hiçbir vakit boş kalmaz.”¹⁷⁰

Gazzâlî'ye göre kalpler hayır ve şer üzerine sebatta ve bunlar arasında tereddüt etmekte üçe ayrılırlar:

¹⁶⁴ Süleyman Uludağ, “Kalb”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV/230

¹⁶⁵ A'raf, 7/179

¹⁶⁶ Hac, 22/46

¹⁶⁷ Kâf, 50/37

¹⁶⁸ İsrâ, 17/36; Ahzâb, 33/5

¹⁶⁹ Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 274

¹⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/98

Birincisi: Pisliklerden temizlenip riyâzet ile tezkiye ve takva ile tamir edilen kalptir. Melekût âleminde ve gayb hazinelerinden hayır hâtıraları bu kalbe akıtılır. Bunun neticesinde akıl hatıra gelen şeyler üzerinde düşünmeye, hayrın inceliklerini kavramaya, hayrın yararlılıklarının sınırlarına muttali olmaya yönelir ve tüm hakikatler basiret nuruyla önüne serilir, o hayrın yapılmasına hükmeder, teşvikte bulunur, onunla amel etmeye çalışır. Melek bu kalbe baktığında cevherinin kaliteli, takva ile temizlenmiş, aklın ışığıyla aydınlanmış, marifet nurlarıyla mamur hale getirilmiş, kendisinin inip karargâh kuracağı bir mekân olması için elverişli görür.

İkincisi: Heves ile dolmuş rüsvay ve perişan olan kalptir. Kötü huy ve pis şeylerle kirlenmiş kalptir. Meleklerin kapıları kapanmış, şeytanların kapıları ardına kadar açılmış olan kalptir. Bu kalpteki şerrin ilk başlangıcı heveslerden kaynaklanan bir hatırın burada çakıp belirmesidir. Bu grupta değerlendirilen kalp sahibinin akli heveslere hizmet etmeye alıştığı, bunun ile ünsiyet kurduğu, sürekli bir biçimde hevesler için çareler düşündüğü, heva ve arzuları gerçekleştirmeye yardımcı olduğu için nefis akli istila eder ve ona karşı arzulara destek verir. Bunun sonucunda aklın orduları çekilip savunma yapamadıkları için sine heveslerle genişler, hevesi zulmetleri burada yayılır, heveslerin yayılmasının doğal bir sonucu olarak faaliyet alanı genişlediği için şeytanın hükümranlılığı güç kazanır ve arzuları süslemeye, aldatmaya, kuruntulara yönlendirmeye başlar, yaldızlı sözler telkin edip kendisini aldatır.

Üçüncüsü: Hevâ hâtıraları kalpte canlanır ve kalbi kötülüğe çeker. Öte yandan îmân hâtıraları gelir ve kalbi iyiliğe iter. Nefis, şehvet kuvveti ile şer hâtıralarının yardımına koşar. Şehveti takviye eder ve bu gibi gayr-ı meşrû istifâdeleri kuvvetlendirir. Öte yandan akıl, iyilik hâtıralarına doğru gider ve şehveti def'eder, kötü işlerini takbîh ve techîl eder. İşte böylece iki kuvvet arasında bocalar durur, nihâyet lâyük olduğu tarafa galebe çalar.¹⁷¹

Gazzâlî kalbin şeytânî ve melekî tarafa meyilli olduğunu bir kez daha vurgulamakta ve şöyle demektedir: “Şeytânî sıfatlar kalpte gâlip ise, şeytan galebe çalar ve kalp Allahü Teâlâ'nın ve dostlarının askerlerinden uzaklaşarak şeytânın ordularına meyleder ve kaderine uygun olarak, âzâları Allah'tan uzaklaşmasına

¹⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/99-101

sebeup olan tarafa akar gider. Şayet melekî hasletler kalpte gâlib ise, kalp Şeytânın iğvâsına ve peşin zevklere olan teşvîkine meyletmez. Onun âhireti küçümsemesine değerk vermez. Belki Allahü Teâlâ'nın ordusuna meyleder. Kazâ ve kaderine uygun olarak tâat ve ibadet âzâlarında görölür. Hulâsa, kalp, Rahmân'ın iki parmağı arasında devreder durur. İki parmak bu iki kuvvettir. Bu iki kuvvetin câzibesi arasında devreder. Kalpte gâlib olan işte budur. Sağa sola döner bir kuvvetten diğerine intikal eder durur.¹⁷²

Kur'ân-ı Kerim'de kalbe nisbet edilen sertlik,¹⁷³ yumuşaklık,¹⁷⁴ hassaslık,¹⁷⁵ körlük,¹⁷⁶ anlayışsızlık,¹⁷⁷ itmi'nân,¹⁷⁸ ve teslîmiyet¹⁷⁹ gibi vasıflar, kalbin çok çeşitli hallerinin olabileceğini gösterdiği gibi kalplerin kayabileceğini,¹⁸⁰ çevrilebileceğini¹⁸¹ ya da sebatkâr kılınabileceğini¹⁸² konu edinen âyetler de kalbin her an değışkenlikle yüz yüze bir konumda bulunduğunu açıkça beyan etmektedir.¹⁸³

Kur'an'da kalbin değışkenliğı kalp, zeyğ, sarf ve sağy kelimleri ile ifade edilmiştir. Zeyğ ve sağy kelimleri, sapmak, dönmek ve meyletmek mânasına gelirken,¹⁸⁴ sarf kelimesi, bir nesneyi bir durumdan diğer bir duruma döndürmek ya da bir hali diğer hale çevirmek anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁵ Söz konusu kelimelerin geçtiğı bazı âyetler şunlardır: “*Yine ona iman etmedikleri ilk durumdaki gibi onların gönüllerini ve gözlerini ters çeviririz*”¹⁸⁶, “*Bir zaman Mûsa kavmine: Ey kavmim! Benim, Allah'ın size gönderilmiş peygamberi olduğumu kesin olarak bildiğiniz halde niçin beni incitiyorsunuz? demişti. Ne zaman ki onlar haktan saptılar (zâğû), Allah'ta onların kalplerini eğriltti (azâğâ)*”¹⁸⁷, “*Bir sûre indirildiğı zaman,*

¹⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, III/102

¹⁷³ Bakara, 2/74

¹⁷⁴ Zümer, 39/23

¹⁷⁵ Enfâl, 8/2

¹⁷⁶ Hac, 22/46

¹⁷⁷ A'râf, 7/179

¹⁷⁸ Ra'd, 13/28

¹⁷⁹ Şuarâ, 26/89

¹⁸⁰ Âli İmrân, 3/8

¹⁸¹ Tevbe, 9/127

¹⁸² Hûd, 11/120

¹⁸³ Âdem Ergül, a.g.e., s. 308

¹⁸⁴ Râğıb, a.g.e., I/546, II/66

¹⁸⁵ Râğıb, a.g.e., II/59-60; Âdem Ergül, a.g.e., s. 308

¹⁸⁶ En'âm, 6/110

¹⁸⁷ Saff, 61/5

(münâfıklar göz kırpıp alay ederek) birbirlerine bakar (ve): (Çevreden) sizi birisi görüyor mu? diye sorarlar, sonra da sıvışıp giderler (insarafû). Anlamayan bir gürûh (kavim) olduklarından Allah da onların kalplerini çevirmiştir (sarafa)”¹⁸⁸ Bu âyetlerde açıkça görüldüğü gibi kalp, zaman zaman olması gereken çizgisinden ya da yönelişinden sapabilmektedir. Bu değişimin her an mümkün olabileceğini Hz. Peygamber (s.a.v.) “Kalp, bomboş bir arazide rüzgârların oraya buraya savurduğu bir kuş tüyüne benzer”¹⁸⁹ sözleriyle dile getirmiştir.

1.2.2. Kalbin Etkiye Açık Oluşu

Gazzâlî'nin ifadelerinden anladığımıza göre kalp, temiz ve kirli olması çok şey ifâde eden hassas bir uzuvdur, çünkü Allah'ın nazar ettiği yerdir. Bütün organların başı (reis) olması nedeniyle de onun sağlığı veya bozulması diğer organları da bu yönde etkiler. İlham gibi vesvese de kalbe bağlıdır. Gözün ve kulağın olduğu gibi kalbin dış âleme kapanması mümkün değildir. Bu sebeple iç ve dış tesirlere daima açık bulunur.¹⁹⁰ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), fert ve toplum olarak kişilerin davranışlarının doğrudan kalbe etkisini, namaza dururken safları bizzat kendi elleriyle düzelttikten sonra söylediği şu sözleriyle dile getirmiştir: “Karışık durmayın ki kalpleriniz ayrılığa düşmesin!”¹⁹¹ “Vallahi ya saflarınızı düzeltirsiniz yahut Allah kalplerinizi başka yönlere çevirir!”¹⁹² Meselâ, cismani, hissî ve süflî terimleriyle de ifâde edilen dış âleme yönelik bulunan duyular, bâtın nur'u da denilen kalbi meşgul edip kendi âlemine yani, gayb ve melekût âleminden his âlemine çevirmeye çalışırlar.¹⁹³ Bu anlamda insan, iç (kalbî) dünyası ile dış dünyası arasında geçen bir mücâdele alanı olarak görünür. Kalbe gelebilecek tehlikeler, ârız olabilecek hastalıklar neredeyse hissedilmeyecek kadar gizli olduğu için, onun kontrolü de çok güçtür.¹⁹⁴

Gazzâlî kalbin etkiye açık oluşu hakkında şöyle demektedir: “Kalp, ya birçok kapıları olup bu kapılardan içeriye haller dökülen bir kubbe veya her taraftan oklar

¹⁸⁸ Tevbe, 9/127

¹⁸⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 10, İstanbul, 1992; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 408, İstanbul, 1992

¹⁹⁰ Gazzâlî, *Minhâcü'l-Âbidîn (Âbidler Yolu)*, trc, İlyas İbn Abdullah el-Nihanî, İstanbul, ts, s. 140, 173, 223

¹⁹¹ Ebu Dâvûd, Salât, 93, İstanbul, 1992

¹⁹² Ebu Dâvûd, Salât, 93

¹⁹³ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 75

¹⁹⁴ Necip Taylan, a.g.e., s. 100

yağdırılan bir hedef veya karşısına konulan suretleri arka arkaya yansıtan bir ayna yahut kendisine doğru açılmış çeşitli kanallardan suların akıtıldığı bir havuz gibidir. Her an için değişen bu eserlerin her hal ve tavırda kalbe akmaları ya zâhir kuvvetleri ile olur ki bunlar beş duyudur veya bâtından olur ki bunlar da insanın mizâcından meydana gelen ahlâk, gazab, şehvet ve hayal kuvvetleridir. İnsan dış hassâlardan (duyu) biri ile bir şey anladı mı, kalbinde bir eser hâsıl olur; yine bunun gibi fazla yemek ve mizaçtaki kuvvet sebebiyle şehveti heyecâna geldiği zaman kalbine tesir eder.¹⁹⁵

Kötü huyları kara dumana benzeterek, gönül aynasını nasıl kararttığını Gazzâlî şöyle açıklamaya çalışır: “Kötü huylar kara duman gibidir. Gönül aynasına yükselir, aynaya uğraya uğraya onu karartır ve kör bir hâle, ilâhi nuru alamaz bir vaziyete gelir. İşte bu, kalbin mühürlenmesi ve kalp kararması demektir.”¹⁹⁶

Gazzâlî’ye göre günah çoğaldıkça kalp mühürlenir ve bu sırada kalp, Hakk’ı görmekten, dinin iyiliklerini anlamaktan uzaklaşır, âhirete kıymet vermez, dünyaya ehemmiyet vermeye başlar ve tamamen dünyaya bağlanır. Âhiretle alakalı sözler bir kulağından girer, diğer kulağından çıkar. Bu sözler kalbinde yerleşmez, kendisini tevbe ve noksanlarını telâfiye tahrik etmez. İşte bunlar âhiretten ümitsiz kimselerdir. Kalbin günahlarla kapkara kesilmesinin anlamı budur.¹⁹⁷

1.2.2.1. Kalbi Şeytan ve Meleğin Yönlendirmesi

Vücutûn en uç noktalarına kadar kan pompalayan canlılık ve hareket getiren kalp, aynı zamanda düşünceleri hareketlendiren, davranışları şekillendiren ve yönlendiren bir karar merkezidir.¹⁹⁸ Yaratılışı itibariyle müsavi bir şekilde meleğin ilhamı ile şeytanın vesvesesini kabul edecek haldedir. İnsan şehvet ve gazaba uyarsa, hevâ vasıtasıyla şeytanın tasallutuna uğrar. Bu suretle kalp şeytana yataklık yapmış olur. Zira hevâ, şeytanın barınağıdır. Şayet şehveti ile mücâhede eder ve onu nefesine musallat kılmaz da melekler ahlâkına bürünürse, işte onun kalbi de meleklerin dolup taşıdığı bir merkez haline gelir.¹⁹⁹ Hadîs-i şerifte bu durum şöyle dile getirilmiştir:

¹⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/58

¹⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/29

¹⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/29

¹⁹⁸ Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 4

¹⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/60

“*Muhakkak ki şeytanın ve meleğin insanoğlunun kalbi üzerinde yönlendirici etkisi vardır. Şeytanın etkisi, kötülüğe sevk etmeye ve hakkı yalanlamaya, meleğin etkisi ise hayra ve hakkı tasdik etmeye yöneliktir. Meleğe ait hayra yönelik tesiri gönlinde hisseden kimse, bunu Allah’tan bilsin ve Allah’a hamdetsin. Kötülük tarafına çekmeye çalışan bir tesir hisseden kimse de, şeytandan ve şerrinden Cenab-ı Hakk’a sığımsın.*”²⁰⁰

İnsandaki asıl varlık olan rûhun yardımcı kuvveti melek onu aslındaki iyiliklere götürmekte, Şeytan ise insanın maddî yapısının isteklerini vâsıta olarak kullanıp insanı bu maddî isteklere daha da teşvik ederek hırslar, ihtiraslar oluşturmakta bu aşırı alâkalar günâha götürmekte, böylece rûhun aslî temizliğinden uzaklaşarak kötülüğü emreden nefis’e ve şeytana uymağa sebep olmaktadır.²⁰¹

İç ve dış tesirler sonucu kalpte hâsıl olan en kuvvetli tesir hâtıralardır. Yani düşünce ve zikirten hâsıl olan şeylerdir. İradeyi tahrik eden bu hâtıralardır. Hâtıra arzuyu tahrik eder; arzu azmi, azim niyeti, niyet de âzâları harekete geçirir ve iş olur. Arzu ve rağbeti tahrik eden hâtıralar da ikiye ayrılır: Bir kısmı ileride zararı dokunacak olan kötülüğe, diğer kısmı ise ileride faydası dokunacak olan iyiliğe tahrik eder. Bunlardan iyiliğe davet eden iyi hâtıralara ilhâm, kötülüğe davet edene de vesvese denmiştir. Hayra davet eden hâtıranın sebebine melek, şerre davet eden hâtıranın sebebine şeytan denir.²⁰²

Gazzâlî, davranışlarda insanın yanlışlıklara, yanılmalara düşmesinin bilmemekten değil, bedenın şehvet, öfke gibi enerjilerine, hevâ’ya ve şeytana tâbî olmaktan doğduğunu belirtiyor.

Meleklerin ruhâniyetleri insanın rûhî durumuna münasip olursa meleklerin indiği ve zuhûr ettiği bir yer olur; böylece melekler, o şahsın lisânıyla konuşur, şahıs da onların kelâmıyla konuşur, onların gözüyle görür.²⁰³

Ne zaman ki, nefsanî arzulara uyularak dünya sevgisi kalbe galebe çalarsa, şeytan vesvese için çare bulmuş olur. Ne zaman ki kalp, Allah’ın zikri ile meşgul olursa şeytan uzaklaşır ve kalbe girme imkânları daralır, yerini hemen melek alır ve

²⁰⁰ Tirmizî, Tefsîr, 2, İstanbul, 1992

²⁰¹ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 165

²⁰² Gazzâlî, *İhyâ*, III/58-59; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 165

²⁰³ Gazzâlî, *Meâric*, s. 106; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 166

ilhâma başlar. Şeytan ve meleğin askerleri arasındaki koğuşturma, kalbin harp meydanında devam eder. Bunlardan biri galebe çalar ve açılan kapıdan içeri girer, orada oturur veya mesken tutarsa, diğerinin orada dolaşması artık hiçbir mana ifade etmez.²⁰⁴

Nice kalpler var ki, onları şeytan orduları fethetmiş ve onlara mâlik olmuştur. Âhireti arkaya atıp dünyalığı tercih eden vesveselerle kalbi doldurmuşlardır. Bunların, kalbi istilâlarının ilk yolu şehvet ve hevâyâ uymaktır. Bundan sonra kalp, ancak şeytanî kuvvetlerden tahliye ile feth edilir. O kuvvetler de hevâ ile şehvettir. Bunları boşalttıktan sonra da, Allah'ı zikretmekle kalbi tâmir etmek gelir.²⁰⁵

Kalpten şeytanın vesvesesini atmak ancak o vesveseyi veren şeyden başkasını kalbe koymakla mümkündür. Allah'ı zikirden başka kalbe ne korsan, şeytanın vesvesesine yardımcı olabilir. Kalbi şeytanın vesvesesinden koruyan, ancak Allah'ı anmaktır.²⁰⁶

1.2.2.2. Kalbi İnsan ve Çevrenin Yönlendirmesi

Bedenin ıslahı ve fesadı kendisine bağlı olan, her an vücut uzuvlarına dilediğini yaptıran kalp, herhangi bir konuda karar verirken ona telkin edilen iyi veya kötü düşüncelerin şu veya bu oranda etkisinde kalır. İşte bu düşünceler hadiste belirtildiği gibi Rahman olan Allah'ın tasarrufunun insan kalbine olan uzantılarıdır. Allah bu telkinler aracılığıyla kulun kalbini istediği yöne çevirir.²⁰⁷ Hz. Peygamber de “*Ey kalpleri halden hale değiştiren Allahım! Benim kalbimi dinin üzere sabit kıl!*”²⁰⁸ şeklindeki duâ ve niyazlarıyla kalbin tesir ve telkin altında kalması gerçeğine ve bu hususta alınması gereken tedbire dikkat çekmiştir.

İnsan ve çevresi kalbe tesir eden başlıca âmillerin başında yer alırlar. Kur'an-ı Kerîm cin şeytanlarıyla birlikte insan şeytanlarının mevcûdiyetine dikkat çekerek²⁰⁹ kalplere vesvese veren bu tür yaratıkların şerrinden Allah'a sığınmak gerektiğini

²⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/60-61

²⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/61

²⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/61

²⁰⁷ Tirmizî, *Deavât*, 89; bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, III/98, 99

²⁰⁸ Tirmizî, *Kader*, 7, *Deavât*, 89

²⁰⁹ En'âm, 6/112

bildirmiştir.²¹⁰ İnsan görünümlü şeytan kalpli idarecilere karşı ihtiyatlı olmamızı telkin eden hadîs-i şerif²¹¹ ise meselenin bir başka delilidir.

Her çeşit mânevi oluşumun meydana geldiği kalp, genellikle çevresindeki müsbet ya da menfî bütün faaliyetlerden etkilenir. Yâni insanlar beraber oldukları kimselerin özelliklerine göre olumlu ya da olumsuz karşılıklı tesir altında kalırlar. Nitekim Resûlullah'ın iyilerle oturup kalkan kimseyi misk satan kişiyle arkadaşlık yapana, kötülerle düşüp kalkanı da demirci dükkânın da bulunan kimseye benzetmesi²¹² zikredilen gerçeği dile getirmektedir. Tabii ki bütün bu karşılıklı etkileşme kalpten başlar. Gerçekte Allah'ı tanıyan ona itaat eden kalp olduğu gibi isyan eden de odur. Uzuvlarda görülen nurlar kalpteki îmân ve itaat güzelliğinin bir bakıma dışa yansımalarıdır.²¹³ Bu sebeple ilim ve irfânıyla mânevî derinlik kazanmış kimselerin tavır ve bakışlarının kalpler üzerindeki etkisi göz ardı edilemez. Hz. Peygamber'in "*Mü'mininin ferasetinden sakınınız! Çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar*"²¹⁴ beyânı bu noktaya işâret etmektedir. Yine "*mü'min mü'minin aynasıdır*"²¹⁵ hadîsinde ifâde edildiği gibi kişinin güzel huylarla donanması, o huylara sahip temiz kimselerle beraber bulunmasına bağlıdır. Nitekim "*ey îmân edenler Allah'tan korkun ve sadık kimselerle beraber olun!*"²¹⁶ âyet-i kerîmesi insanların iyilerle bir arada bulunmasını emrederken "*hatırladıktan sonra zâlim kavmin yanında oturup kalma!*"²¹⁷ buyruğu da insana manevî kirler bulaştıracak özellikteki kimselerle uzun boylu ülfet etmemeyi emretmiştir. Zira manevî lekeler kalp üzerine düşmekte, sakınılmadığı takdirde kalbi tamamen kaplayarak karartmaktadırlar.²¹⁸

Gazzâlî, insanın bulunduğu ortama göre huyunun da değişeceğini belirterek şöyle demektedir: "İnsanlarla karışmakla işlenecek günahlardan biri de, kiminle oturursan onun sıfat ve huyunun sana da geçmesidir. Senin ise bundan haberin olmaz. Tabiatın ondan o huyları çalar. Bu anlaşılmaz, fakat büyük günahlara sebep

²¹⁰ Nâs, 114/1-6

²¹¹ Müslim, İmâre, 52; bkz. Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 64

²¹² Buhârî, Buyû', 38; Müslim, Birr, 146; bkz. Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saadet*, trc. A. Faruk Meyân, İstanbul, 1981, s. 305; Gazzâlî, *İhyâ*, II/517

²¹³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/9

²¹⁴ Tirmizî, Tefsîr, 15

²¹⁵ Ebû Dâvûd, Edeb, 49

²¹⁶ Tevbe, 9/119

²¹⁷ En'âm, 6/68

²¹⁸ Tirmizî, Tefsîr, 83; bkz. Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 64

olur. Allah’u Teâlâ’yı unutanla oturmak gibi. Çünkü dünyayı sevenleri, dünya için çalışanları görende de bunun nümûnesi meydana gelir. Sevmese, kötü bilse de fîsk ve günah işleyenleri gören, bu günahı fazla görmekle günah, gözünde küçük ve hafif görünür. Hangi günahı fazla görürse kalbinden onun inkârı kalkar. Bu sebeptendir ki bir âlimde ipek kaftan görseler, herkesin kalbi o âlimi kötüler. Bu âlimin arkasından hergün konuşurlar. Ama bu işi kötü görmezler. Hâlbuki gıybet etmek, ipek giymekten daha fenadır. Hatta zina etmekten de daha büyük günahdır. Fakat çok gördükleri ve işittikleri için, çok karşılaştıkları için gıybetin kötülüğü kalplerinden silinmiştir. Allah’u Teâlâ’yı unutanların hâlini dinlemek bile zararlıdır. Ashâb-ı Kirâmın ve büyüklerin hâlini dinlemenin faydalı olması gibi”²¹⁹

İnsanın görüp işittiği her şeyden etkilendiği bir gerçektir. Bu sebeptendir ki Yüce Allah, kalplerini inkâr kaplamış kimseleri îmâna davet ederken, kevnî âyetlere bakıp ibret almalarını ister. Kur’an’da sık sık “göğün yükseltilişine”²²⁰, “yerin bir döşek gibi serilişine”²²¹, “dağların dikilişine”²²², “güneşe”²²³, “aya”²²⁴, “esen rüzgâra”²²⁵, “yağan yağmura”²²⁶ ve “bitkilerin yerden bitirilişine”²²⁷ bakılması ve ibret alınması tavsiye edilerek âdeta kalplerin çalıştırılması murâd edilir. Nitekim bir âyette : “(Sana karşı çıkanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar da elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur”²²⁸ buyrulmuştur. İnsan topluluklarının kitle olarak da kalbî yönelişleri etkilediği bir realitedir. Toplumun kabulleri çoğu kez benimsenmekte ve irâdenin belirlenmesinde yönlendirici olmaktadır. Binâenaleyh ferдин içinde yaşadığı yakın çevresi, kalbî tercihleri açısından son derece etkilidir.²²⁹

²¹⁹ Gazzâlî, *Kimyâ*, s. 304; bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, II/516, 519

²²⁰ Enbiyâ, 22/32; Gâşiye, 88/18

²²¹ Bakara, 2/22; Hicr, 15/19

²²² Ra’d, 13/2; Hicr, 15/19

²²³ Yûnus, 10/5; Ra’d, 13/2

²²⁴ Yûnus, 10/5; Ra’d, 13/2

²²⁵ Bakara, 2/164; Rûm, 30/46

²²⁶ Bakara, 2/22; Vâkıa, 56/69

²²⁷ En’âm, 6/99; Tâhâ, 20/53

²²⁸ Hacc, 22/46

²²⁹ Âdem Ergül, a.g.e., s. 342

Kişinin refah seviyesi de kalbi yönlendirmede etkili bir kişisel çevredir. “*Eğer Allah kullarına bol rızık verseydi, yeryüzünde taşkınlık eder, azarlardı*”²³⁰ buyuran Yüce Yaratıcı, kendisini müstağni (başkasına ihtiyaç duymayan) gören kimselerin taşkınlıkta bulunabileceğine²³¹ ve peygamberlere karşı gelenlerin genelde varlıklı kimseler olduklarına dikkat çekerek,²³² bütün insanların Allah’a muhtaç olduğu gerçeğini hatırlatır.²³³ Yine, malın ve daha başka nimetlerin, kalbi Allah’tan gâfil bırakabileceğine işâret eder.²³⁴ Gazzâlî, servetin insana verdiği zararı hakkında şöyle demektedir: “Dünyadan zevklenmek, dünyalığa alışmaktır ki, servet ile ünsiyet eder. Servet, ayrılmadığı bir sevgilisi hâline gelir. Onunla fazla ünsiyet edip, helal yoldan serveti elde edemeyince şüpheli şeylere dalar, riyâkarlığa ve yağcılığa başvurur. Yalan söyler, içi dışına uymaz ve diğer kötü huylara başvurmak zorunda kalır. Yâni en azından bu derekeye düşer, ancak bu sayede servet edinir. Çünkü serveti çoğalan kimsenin insanlığa ihtiyacı çoğalır. İnsanlara muhtaç olan, onlara riyâkarlık etmek zorunda kalır. Onların gönüllerini almak için Allah’a isyân eder. Böylece onda haset, kin, riyâ, kibir, yalan, söz gezdirme, gıybet ve benzeri dil ve kalp ile alâkalı hastalıklar meydana gelir. Bu hastalıklar diğer uzuvlara da geçebilir. Bütün bunları mal doğurur.”²³⁵

Maddî refah, kalbi kibir ve benzeri duygulara yönlendirebileceği gibi, musîbet ve fakirliğin de kalbî duygularda değişime sebebiyet verdiğini söyleyebiliriz. Nitekim Kur’an’da, “*Biz insana katımızdan bir rahmet tattırdığımız zaman ona sevinir. Ama elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir kötülük gelirse, işte o zaman insan pek nankördür*”²³⁶ buyrulmuştur.

Netice olarak insan ve çevresi kalbi çeşitli şekillerde etkilemektedir. Binâenaleyh kalbin iyiye ve güzele yönlendirilmesinde ve dolayısıyla kişinin huzurlu

²³⁰ Şuârâ, 42/27

²³¹ Alak, 96/6-7

²³² Zuhruf, 43/23

²³³ Fâtır, 35/15

²³⁴ Münâfikûn, 63/9

²³⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/538

²³⁶ Şuârâ, 42/48

bir hayat sürmesinde ilgi duyup beraber olduğu, sözünü duyduğu, sevdiği kimselerin ve içinde yaşadığı çevrenin önemi büyüktür.²³⁷

1.3. Gazzâlî'ye Göre Kalbin Önemi

Kalp, yukarıda belirtildiği gibi göğsün sol tarafında, sol memenin altında çam kozalağına benzeyen ve yapısı, dokusu ve bizâtihi müteharrik olma gibi özellikleri itibariyle bedendeki diğer uzuvlardan farklı olan ve vücutta kan dolaşımını sağlayan hayatımız için önemli bir organdır.

Kalbin maddi organ olması yanında ikinci bir anlamı daha vardır ki, birincisinin melekûti boyutu ve aynı zamanda şuur, vicdan, idrak, duygu, akıl ve irademizin kaynağı olmasıdır. İkinci anlamıyla kalp ilâhi ve rûhani bir cevherdir. Tasavvuf ehli buna “hakikat-i insâniyye” demiştir. Allah’a muhatap olan sorumlu tutulan, cezâ gören, mükâfat alan hep bu nûrânî cevherdir.²³⁸

Gazzâlî'ye göre kalp, organlar içerisinde tehlikesi en fazla olanı, etkisi en çok olanı, durumu en önemli olanı ve ıslahı da en zor olanıdır. Kalp, Allah'ın nazargâhıdır. İnsan başkalarının bakışlarına hedef olan yüzünü kirlerden temizler ve süsler de, Allah'ın nazargâhı olan olan kalbini temizlemez. Kalp bir ülkenin kralı ve herkesin itaat ettiği başkanı gibidir. Kendisine uyulan doğru olursa, ona uyan kimselerde doğru olur. Bütün vücudun ıslahı ve doğruluğu kalbe bağlı olduğuna göre, ona gereken önem verilmelidir. Yine kalp, kulun sahip olduğu bütün mücevherlerin hazinesidir. Bu hazinelerin en değerlisi marifetullahı sağlayan akıldır. Bundan sonra da Allah katında derece kazanmayı sağlayan basiret gelir. Bunun ardından da ibadetlerin kabul olabilmesi için gerekli olan halis niyet gelir.²³⁹

Düşünürümüze göre kalp, bilginin doğduğu yer, hakikatı olduğu gibi gören, emâneti²⁴⁰ yüklenen, kendisine ilim yerleşendir. Kalbin hakikatini ve vasıflarını bilmek dinin hakikatidir. Kalp, Allah'a ulaşmak için yaratılmıştır.²⁴¹ Kalbin verdiği hüküm ve karar, ferdi huzûra erdirir. Bu özellik kalbin bizzat verdiği hüküm için doğrudur. Zirâ kendi durumu ve bilgi, her insanın kalbinde teşekkül eder. Öğrenmek,

²³⁷ Âdem Ergül, a.g.e., s. 344

²³⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III/11

²³⁹ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 173-175, 223

²⁴⁰ Emânet, marifet ve tevhidir, Gazzâlî, *İhyâ*, III/34

²⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/15

şahsiyetin intibâkı demektir. İnsan kalbinde oluşan durum, davranışlarının, ilgilerinin, tavır ve ideallerinin sonucudur; her insanda farklıdır. O halde bunu ancak kendisi bilir; kalbinin huzur bulduğu hüküm kendisi için en iyidir. Bu bilgi fitrî bilgidir. Her ne kadar birbirleri arasında çok farklılıklar varsa da her kalp fitraten hakikatleri bilmeğe uygundur.²⁴²

Yine ona göre, Allah'ı bilen, Allah'a yaklaşan, Allah için amel eden, Allah'a doğru sa'yeden ve nihayet Allah katında olanları keşfeden kalptir. Diğer uzuvlar kalbe tabi ve onun hizmetçileridirler. Onlar, kalbin çalıştırdığı âlet ve vâsıtalarıdır. Efendinin hizmetçisini, ustanın aletini çalıştırdığı ve kullandığı gibi, kalp de diğer azaları öyle çalıştırır ve kullanır. Mâsivadan tecerrüt eden kalp, Allah katında en makbul bir uzuv olduğu gibi, başka şeylere dalan kalp de o nispette Allah'tan uzak olur. Aranan, muhatap ve mesul tutulan yine kalptir. Mâsivadan temizlendiği zaman, Allah'a yaklaşıp saadete eren ve felah bulan bu kalp olduğu gibi, mâsivayı içine alıp gizlediği zaman da, şekâvete yönelip hüsranda kalan yine bu kalptir. Gerçekte Allah'a itaat eden kalptir. Uzuvlara dağılan ibadetler onun nurlarıdır. Gerçekte Allah'a isyan eden de odur. Uzuvlara sirayet eden kötülükler ise onun eseridir. Onun zulmette veya nurda kalmasını, dışarıdaki iyilik veya kötülüğü gösterir. Çünkü her bardağın içinde ne varsa dışında da o gözükür. Kalp öyle bir varlıktır ki, insan onu bildiği zaman nefisini; nefisini bildiği zaman da Rabbini bilmiş olur. İnsan onu unuttuğu ve bilmediği zaman kendini de bilmez; kendini bilmeyen ise, Rabbini hiç bilemez. Çünkü kendisini bilemeyen, başkasını nasıl bilebilir. İnsanların çoğu ise, nefis ve kalplerinin cahilidirler."²⁴³

Sûfiler kalbi, bilgi merkezi görmekte ve kalple elde edilen bilgiye önem vermektedirler. Onlara göre hakiki bilgiye kalple ulaşılabilir. Nitekim Gazzâlî'ye göre gerçeği bulmak için Allah'ı bilmek gerekir. Bu bilginin kalpte oluşması da ancak mal, evlat, makam ve benzeri dünya ile ilgili bağlardan kopmakla, dilin daima Allah'ı anması neticesinde zikrin kalbe intikaliyle gerçekleşir.²⁴⁴ Zira Allah Teâlâ dünya karanlığını güneşle aydınlattığı gibi kalplerin karanlığını da marifetle

²⁴² Gazzâlî, *Meâric*, s. 106

²⁴³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/9

²⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/43

nurlandırmıştır. Bulutlar nasıl güneş ışığını engelliyorsa, dünya sevgisi de marifet ışığını engeller. Marifetin hakikati mü'minin kalbine atılmış nurdur.²⁴⁵

Allah'ın nazargâhı olan kalbin önemini vurgulayan Peygamberimiz, “Allah, sizin şekillerinize ve mallarınıza bakmaz. Sadece kalplerinize ve amellerinize bakar.”²⁴⁶ buyurarak kalp konusunda dikkatli olunmasını ve “Vücudun içinde bir et parçası vardır. Eğer o doğru olursa bütün vücut doğru olur. Eğer o bozuk olursa bütün vücut bozuk olur. Dikkat edin, o et parçası kalptir”²⁴⁷ buyurarak da bütün vücudun ıslahını ve fesâdını kalbe bağlamıştır.

Kalp kavramı, Kur'an'da genelde idrak ve anlama merkezi, düşünme ve kavrama gücü ya da akıl anlamındadır.²⁴⁸ Nitekim şu ayetlerde geçen kalp kelimesi bu anlamda kullanılmıştır: “Onlar Kuran-ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri üzerinde kilitler mi var?”²⁴⁹, “Şüphesiz bu Kur'an ayetlerinde kalbi (aklı) olan veya hazır bulunup kulak verenler için bir öğüt vardır.”²⁵⁰

Îmânın ve inkârın merkezi de kalptir. Nitekim Kurân-ı Kerim'de gerçek mü'minler için “Allah size îmânı sevdirdi ve onu kalplerinizde süsledi”²⁵¹ buyurulurken, îmân iddiasında bulunan bazı kimselerin kalplerine henüz îmânın yerleşmediği şöyle bildirilir: “Bedeviler îmân ettik dediler. De ki, siz îmân etmediniz... İmân henüz kalplerinize girmedir.”²⁵² “Ey Peygamber, kalpleri îmân etmediği halde ağızlarıyla “inandık” diyen kimselerden küfür içinde koşuşanlar seni üzmesin.”²⁵³

Ayrıca kalp, îmân ve küfrün yanında bunların sebep olduğu sevgi ve korku,²⁵⁴ huzur ve sıkıntı,²⁵⁵ temizlik ve nifak,²⁵⁶ takvâ ve şüphe²⁵⁷ gibi daha birçok olumlu ve olumsuz duygu ve yönelişlerin mahalli durumundadır.²⁵⁸

²⁴⁵ Gazzâlî, *Ravdatu't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn (Hak Yolunun Esasları)*, trc, Dilaver Selvi, İstanbul, 2005, s. 79

²⁴⁶ Müslim, *Birr*, 34; İbn Mace, *Zühd*, 9

²⁴⁷ Müslim, *Müsâkât*, 107

²⁴⁸ Ramazan Emektar, *Tasavvufta Kalp Kavramı ve Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Konya, 2001, s. 60

²⁴⁹ Muhammed, 47/24

²⁵⁰ A'raf, 7/179; Hacc, 22/46

²⁵¹ Hucurât, 49/7

²⁵² Hucurât, 49/14

²⁵³ Mâide, 5/41

²⁵⁴ Bakara, 2/93; Enfâl, 8/12; Buhârî, *Rikâk*, 5

²⁵⁵ Tâhâ, 20/25; A'raf, 7/2; Müslim, *Hâc*, 142

Kalp bütün dinlerde insan duyarlılığının merkezi kabul edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'e göre insanın anlaması ve algılaması, kaynağını psikolojik bir yetenekten alır ki, buna lüb yahut kalp denir. İnsana ilâhî âyetleri anlama gücü veren de budur. Zikredilen yeteneğin körelmesi halinde kalp görevini yerine getiremez olur. “*Zira gözler kör olmaz, göğüslerdeki kalpler kör olur*”²⁵⁹ âyetinde belirtilen kalplerin körlüğü, gerçekleri algılayamaması demektir. Nitekim başka âyetlerde kalbin diğer duyular gibi mühürlendiğini ve perdelendiğini bildirmektedir.²⁶⁰

Sonuç olarak, bir yönüyle uzviyyet, diğer yönüyle ise bir mâneviyât merkezi olan kalp, beden için ne derecede önemli ve ehemmiyetli ise, rûhânî hayat için de o ölçüde büyük bir ehemmiyet taşır. Ama insanı insan yapan onun dış sûretinden ziyâde iç dünyası olduğundan kalbin mânevî rolü uzvî rolüne her cihetle üstündür. Allah'ın nazar ettiği kalp, idrak, duygu, bilgi gibi fonksiyonların da merkezi olduğundan gereken önem verilmelidir.

Böylelikle Gazzâlî'nin kalp hakkındaki görüşlerini ele aldıktan sonra onun kalbe yüklediği temel fonksiyonlar olan idrak, basîret, duygu, bilgi konularına geçebiliriz.

²⁵⁶ Şuarâ, 26/89; Tevbe, 9/77

²⁵⁷ Hacc, 22/32; Tevbe, 9/45

²⁵⁸ Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 8

²⁵⁹ Hacc, 22/46

²⁶⁰ Bakara, 2/7; Tevbe, 9/87; bkz. Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 8

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'YE GÖRE KALBİN TEMEL FONKSİYONLARI

Vücûdun en ücrâ köşelerine kadar uzanan damarlar vasıtasıyla, bedeni tümüyle saran ve onu kan deverânıyla canlı tutan maddî kalp, fonksiyonları itibariyle bedenin tamamına hâkim bir idâreci konumunda olduğu gibi Rabbânî latîfe diye de adlandırılan manevî kalpte insandaki tüm manevî güçlerle bağlantısı olan ve onları idâre eden yönetici konumundadır. Manevî kalp, bu önemli vazîfeyi yerine getirmesi ve varlığı doğru kavrayabilmesi için bazı hususiyetlere sâhip olmak durumundadır. Bu itibarla bu bölümde Gazzâlî'ye göre kalbin temel fonksiyonları olan idrak, basîret, duygu ve bilgi konularını işleyeceğiz.

2.1. İdrak ve Basîret

Gazzâlî'ye göre kalp, hayâl ve his ile bilinmeyen mânaları anlamak vasfı ile bedenin diğer cüzlerinden ayrılır. Âlemin mahlûk olduğunu ve kadîm müdebbir, hikmet sâhibi, ilâhî vasıflarla mevsuf bir Hâlika muhtaç olduğunu anlaması gibi. Düşünürümüz kalpte yer alan bu garîzeye “akıl” adını verir. Fakat akıl demekle münâzara ve mücâdele yollarının kendisiyle anlaşıldığı akli kasetmediğini, bununla eşyanın hakîkatinin bilindiği kuvveyi kasetmediğini söylüyor. Değişik yerlerde de kalpteki bu kuvveyi basîret, îman ve yakîn nuru diye de adlandırır.²⁶¹ Nefs-i nâtika da denen bu kalp, bizâtihi canlı, mükemmel bir cevher olup, îmanın sağlamlığı veya bozukluğu ondan doğar. Tabîî ruh, hayvanî ruh ve bütün bedenî kuvvetler onun askerlerindedir. Bu cevher, mevcudâtın hakikatini, malumâtın suretini onların zâhiriyle ve zâtıyla meşgul olmaksızın kavrar. Şeytan ve melekleri görmeksizin onların mâhiyetini nasıl kavriyorsa, aynı şekilde hiçbir insanı görmeksizin insanın hakikatini bilmeye muktedirdir. Şeytan ve melek gibi varlıkların hissî olarak bilinmesinin zorluğuna rağmen nefis-i nâtika bunları görmeye ihtiyaç dahi duymadan idrak eder.²⁶²

Bazı mutasavvıflar özellikle de Gazzâlî, insanın bir dış gözü olduğu gibi bir de iç gözü olduğunu kabul eder ve buna “Kalp Gözü” adını verirler. Nasıl ki, dış göz

²⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/617

²⁶² Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 78

bedenin dışında ise iç göz yani kalp gözü de bedenin içindedir daha doğrusu kalptedir. Dış gözün bütün fonksiyonlarına kalp gözü de sahiptir; yani nasıl dış göz insanın dış dünyasını yani görüp algılamasını sağlıyorsa, kalp gözü de insanın iç dünyasını yani manevî dünyasını görmesini sağlar. Ayrıca mutasavvıfların kalp gözü dedikleri bu gözün kendine has daha başka özellikleri de vardır. Kalpte nuranî (ışıklı) bir organcık olmasına rağmen gözle, çıplak dış gözle görülmez. Esas hayat kaynağı bu gözdedir. Hakikî insan ruhu kalbin bu noktasında yer etmiştir.²⁶³

Gazzâlî, mutasavvıflardan bir kısmının beden gibi kalbin de gözünün var olduğunu, görünen şeylerin baş gözüyle, görünmeyen hakikatlerin de kalp gözüyle görüldüğünü kabul ettiklerini belirtir.²⁶⁴

Kalp gözü yani basîret, önden görüş, sezîş, kalbin anlama gücü ve onun görmesi, hatırlaması, bir işin gerçekleşeceğine dair kalpte beliren inanç ve sezgiye denir.²⁶⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de genel olarak "görme" anlamı yanında özellikle "hakikati keşfetme, doğru yolu tanıma, gerçeği yanlıştan ayırma yeteneği" mânalarında kullanılmış ve bu bakımdan mânevî körlük ve dalâletin zıddı olarak gösterilmiştir.²⁶⁶

Gazzâlî'nin, insanın embriyolojik gelişim safhaları ile bilgi elde etme yolları ve vasıtalarıyla bir paralellik kurarak mahiyet ve karakter itibariyle farklı bilgi türlerinin, insanın her bir organının bir fonksiyonu olmasını göstermesi ve neticede Organik Bilgi Teorisi denebilecek bir teori kurmaya çalışması ve neticede kalp gözünün bilgi elde etmenin son nokta olduğunu söylemesi dikkat çekici bir yaklaşımdır.²⁶⁷

Gazzâlî, *el-Munkız* adlı eserinde şöyle demektedir: "Şunu bilmek icap eder ki, insan aslen yaratılıştaki bilgiden mahrumdur. Allah'ın yarattığı âlemlerden habersiz yaratılmıştır. Âlemler çoktur. Sayılarını Allah'tan başka kimse bilmez."²⁶⁸ Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de:

²⁶³ Servet Altuntaş, a.g.t., s. 63

²⁶⁴ Gazzâlî, *R. Ledunniyye*, s. 78

²⁶⁵ Râğîb, a.g.e., I/142-143

²⁶⁶ En'âm, 6/50; Hûd, 11/24; İsrâ, 17/72; Neml, 27/81

²⁶⁷ Servet Altuntaş, a.g.t., s. 64

²⁶⁸ Gazzâlî, *el-Munkız'u mine'd-Dalâl*, trc, Yahya Pakişi, İstanbul, 1988, s. 72

“*Rabbinin ordularını O’nda başka hiç kimse bilemez*”²⁶⁹ ayetini buna delil olarak zikrettikten sonra şöyle devam eder:

“İnsanın bu âlemlerden haberdar olması idrakler vasıtasıyla olur. İdraklerden her biri, insan kendisiyle varlıklar âlemine muttali olsun diye yaratılmıştır. Âlemlerden kastımız varlıkların cinsleridir. İnsanda ilk yaratılan dokunma hissidir. Onunla soğukluk, sıcaklık, kuruluk, nemlilik, yaşlılık, yumuşaklık, sertlik gibi varlıkların vasıflarını anlar. Dokunma hissiyle renkleri ve sesleri kat’iyen anlayamaz. Bunlar dokunma hissi yanında yok mesabesinde. Sonra onda görme hissi yaratılır. Onunla renkleri ve şekilleri anlar. His âleminin en geniş budur. Sonra onda işitme hissi oluşur. İşitme hissiyle sesleri ve nağmeleri işitir. Daha sonra tatma hissi yaratılır. Böylece insan hisler âlemine nüfuz edebilir. Sonra onda yedi yaşına yaklaşınca temyiz (muhakeme) etme gücü oluşur. Böylece o insan vücudu yeni bir devresine girer. Bununla his âleminde bulunmayan ve ondan fazla olarak yeni bazı şeyleri anlar. Daha sonra insan yeni bir gelişim devresine girer. Onda akıl etme gücü gelişir. Akılla vacip, caiz ve mübah olan şeyleri anlar ve daha önceki devrelerde bulunmayan şeyleri de idrak eder. Aklın ötesinde bir başka devre daha vardır ki, orada başka bir göz (Kalp Gözü) açılır. Onunla gaybı görür, gelecekte vuku bulacak hâdiseleri ve daha aklın anlamaktan aciz kaldığı bazı şeyleri anlar.”²⁷⁰

Bu açıklamalardan sonra ortaya çıkan sonuç şudur: Gazzâlî’ye göre bilgi, ilk önce bir hissetme işidir. Bunu sağlayan da his organlarıdır. Bunlar öncelik sırasına göre deri, göz, kulak ve dildir. Bundan sonra bilgi, temyiz ve akıl erdirme işidir. Bunu beyin sinir organları sağlar. Nihayet bilgi bir kalp gözüyle görme işidir. Bunu da kalp organındaki “Kalp Gözü” sağlar.²⁷¹

Yine Gazzâlî, kalp gözünü zâhirdeki gözle mukâyese kâbilinden şöyle demektedir: “Kalp, bir göz gibidir. Kalpteki akıl garîzesi, gözdeki görme kuvveti gibidir. Görme hassâsı körde kaybolup görende bulunan bir latîfedir. Gözlerini kapasa da gece karanlığı ortalığı kaplasa da yine bu görme hassâsı gözde mevcuttur. Kalpte hâsıl olan ilim, gözdeki idrak, basar ve şeylerin aynını görme kuvvetindedir. Kalp gözü ile baş gözü arasında bu yönden muvâzene sağlamak doğru ise de, şeref

²⁶⁹ Müddessir, 74/31

²⁷⁰ Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 72-73

²⁷¹ Servet Altuntaş, a.g.t., s. 66

ve fazîlet bakımından aralarında bir münâsebet yoktur. Basîret dediğimiz kalp gözü idrak eden latîfenin tâ kendisidir. Bu basîret bir binici, beden ise binit gibidir. Binicinin körlüğü binitin körlüğünden daha tehlikelidir.”²⁷² Kalp gözünün baş gözü ile münâsebeti olduğu için, Allah’u Teâlâ göze verdiği ismi ona da vererek: “Göz gördüğünü gönül yalanlamadı”²⁷³ buyurdu ve kalbin idrakine “rü’yet” ismini verdi. Yine bunun gibi: “Biz İbrâhim’e, göklerin ve yerin melekûtunu, gizli sırlarını gösteririz”²⁷⁴ buyurdu ve bu rü’yet’ten rü’yet-i zâhireyi değil, basîret dediğimiz kalp gözünü kastedti. Yine basîretin idrakine rü’yet dediği gibi, bunun zıddına da körlük adını verdi ve: “Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur”²⁷⁵; “Kim bu dünyada kör olursa, o, ahrette de kördür, yolca da daha şaşkındır”²⁷⁶ buyurmuştur.²⁷⁷

2.2. Duygu

Duygu, içinde haz ve elem unsuru bulunan her çeşit ruhsal olaylardır. Genel olarak haz, hoşâ giden, insana huzur veren bir hal; elem ise hoşâ gitmeyen insanı tedirgin ve rahatsız edici bir durumdur. Duyguların en ilkeli ve göze batan şekli, heyecanlardır. Zihinde ve organizmada sarsıntı ve düzensizlik doğuracak surette kendini belli eden duygulara heyecan denir. İbâdetinde bir mü’minin duyduğu şiddetli hisler de bir heyecandır. Heyecanların şiddetli azalmış ve sürekli şekillerine duygu (his) denir. Kalpte vuku bulan hislere, duruma göre az ve çok miktarda zihni unsurlar da karışır ve bunlar sevgi-korku, merhamet-gazap, sevinç-üzüntü gibi duygular olarak ortaya çıkar.²⁷⁸ Biz de Gazzâlî’ye göre kalpte oluşan bazı duyguları olumlu ve olumsuz diye iki başlık altında işlemeye gayret edeceğiz.

2.2.1. Olumlu Duygular

Duyguların olumlu ya da olumsuzluğu onların temelinde yatan niyetlerle ilgilidir. Bizim yaptığımız bu ayırım, duyguların dış yansımaları itibariyledir. Yoksa

²⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, III/39

²⁷³ Necm, 53/11

²⁷⁴ Enâm, 6/75

²⁷⁵ Hacc, 22/46

²⁷⁶ İsrâ, 17/72

²⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/39

²⁷⁸ Bkz. Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul, 1982, s. 92; Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 75

en olumsuz bir duygu bile “Allah için” olma özelliği taşıması halinde değer kazanır. Aşağıda olumlu duygulardan olan sevgi ve ümit konularını işleyeceğiz.

2.2.1.1. Sevgi

Sevgi ile ilgili terimlerin başında gelen “mahabbet” kelimesi, saf ve halis olmak demektir. Araplar dişlerin beyazlık ve parlaklığını anlatmak için “hubebu’l-esnân” tabirini kullanırlar. Buna göre dostluğun samimi ve katıksız olanına “mahabbet” denilir.²⁷⁹ Şiddetli yağmurların yağmasıyla yükselen suların üstündeki kabarcıklara “el-hubeb” ismi verilmektedir. O takdirde mahabbet, sevgiliye kavuşma ve onun güzelliğini görme heyecan ve susuzluğu içinde bulunan kimsenin kalbinin coşması mânasını taşımaktadır.²⁸⁰ “el-hıbbe” kökünden alındığını söyleyenlere göre ise çekirdek, tohum, nüve, öz anlamlarına gelmektedir.²⁸¹ Bu mânaya göre diyebiliriz ki sevgi, hayatın çekirdeği ve özüdür.

Sevgi, daha çok canlı ve anlayışlı olanların özelliğidir. Ma’rifet ve idraksiz, yani bilip anlamadan sevgi gerçekleşmez. Çünkü insan, ancak bildiğini sever. Bunun için cansız bitkilerin sevgi ile vasıflanması mümkün değildir. Zevk ve huzur veren her şey, idrak sahibi için sevimidir. Acı duyulan, rahatsız edici şeyler ise sevimsizdir. Bu sebeple sevimsiz olan şeylerden gönül nefret ederken, zevk alınan her şeye meyleder. Sevginin bir ileri merhalesi ise aşktır.²⁸²

Her canlı için ilk sevilen şey kendi nefsi ve zâtıdır. Kişinin kendini sevmesi demek, varlığının devamını istemesi, yok olmaktan nefret etmesi demektir. Tabii olarak insan yaşamayı, yaşamaya vesile olan şeyleri sever ve ölümden hoşlanmaz. Nitekim hadîs-i şerifte bu duygu şöyle dile getirilir: “*İhtiyarım kalbi iki şeyi sevmeye hususunda gençtir. Bunlar, çok yaşama ve mal sevgisidir.*”²⁸³ Ayrıca, ölümün sevildiğini kabul etsek bile, bu sevgi yok olma arzusundan değil, hayattaki ızdırap ve elemelerden bir an önce kurtulmak içindir.²⁸⁴

²⁷⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 320

²⁸⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s. 320

²⁸¹ İbn Manzûr, a.g.e., I/293

²⁸² Gazzâlî, *İhyâ*, IV/597

²⁸³ Müslim, Zekât, 113; Tirmizî, Zühhd, 28

²⁸⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/599

Kişi kendi zâtını sevdiği gibi, kendisine iyilik yapanlara karşı da sevgisini saklayamaz. Nitekim Resûlullah, “*hediyeleşiniz! Zira hediye kalpten kini giderir*”²⁸⁵ buyurarak iyilik karşısında kinin kalplerden sökülüp atılmasıyla, sevginin insanda zarûreten var olacağına dikkat çekmiştir. İyiliğinden dolayı bir adamı seven, onu zâtı için değil, onun iyiliği için sevmiştir. Fakat bu tür sevgiler, yapılan iyiliğe bağlı olduğu için sürekli değildir. Yapılan iyilik nisbetine göre sevgide de artma ve eksilme olabilir. Hatta iyiliğin sona ermesiyle sevgi de son bulabilir.²⁸⁶

Ayrıca kişi kendisine yapılan herhangi bir iyilikten dolayı değil de, bizzat o şeyi güzelliği ve zatı için sevebilir. İşte yok olup tükenmeyen gerçek sevgi budur. Meselâ akarsular ve yeşillikler gibi tabii güzellikler mutlak surette yemek içmek için değil, güzel oldukları için sevilir. Yani idrak edilen her güzellikte bir zevk vardır.²⁸⁷ Dolayısıyla zevk ve güzelliğin olduğu yerde sevgi de olacaktır. Hadîs-i şerîfte “*Allah güzeldir, güzelliği sever*”²⁸⁸ buyurulmakla sevginin kaynağında güzelliğin bulunduğu belirtilmektedir. Buna göre bütün güzelliklerin sahibi olan Allah, aynı zamanda gerçek sevginin kaynağıdır.²⁸⁹

Sevginin kemâli, bütün mevcudiyetiyle kalbin Allah’ı sevmesidir. Kalp, içi su dolu olan bir bardak gibidir. Su çıkmadan sirkeyi almaz. Nitekim Allah’u Teâlâ: “*Allah insanın içine iki kalp koymamıştır*”²⁹⁰ buyurarak bu gerçeğe dikkat çekmiştir. Gönül başkasına iltifat ettiği nispette onunla meşgul olan bir boşluğu var demektir. Sirke konmak istenen bir bardakta su bulunduğu vakit, ne kadar su varsa o nispette az sirke alacağı gibi, başkası ile meşgul olan kalpte o meşgale nispetinde Allah sevgisi azalır. Bardağı tamamen sirke ile doldurabilmek için suyunu tamamen boşaltmak gerektiği gibi, kalbi de tamamen Allah sevgisi ile doldurmak için başka her şeyden temizlemek lâzımdır.²⁹¹ Bu sevgiye ulaşmak için yegâne yol, Hz Peygamber’e uymak ve onu sevmektir. Bu konuda bir âyet-i kerîmede: “(ey

²⁸⁵ Tirmizî, Hibe, 6

²⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/600-601

²⁸⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/601

²⁸⁸ Müslim, İmân, 147

²⁸⁹ Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 76

²⁹⁰ Ahzâb, 33/4

²⁹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/632

Resûlum) de ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın"²⁹² buyurmaktadır.

2.2.1.2. Ümit

Arapçada recâ ve emel kelimeleriyle ifâde edilen ümit, kalbin hoşlandığı bir şeyin gelecekte meydana gelmesini beklemesi ²⁹³ ve bunu düşünmekten dolayı kalbin rahatlık ve ferahlık duymasıdır.²⁹⁴ Fakat bunun bir sebebinin olması gerekir. Eğer birden çok sebebi hâsıl olursa, buna ümit adını vermek doğru olur. Sebeplerin karışık olmasıyla birlikte bekleme olduğu zaman buna aldanma ve ahmaklık adını vermek daha uygun olur. Şâyet, sebeplerin olmasıyla olmaması birbirine denk olursa buna temenni denir.²⁹⁵ Verimli toprak bulup, onu nadasa bırakıp iyi bir tohum ektikten, su ve gübre gibi ihtiyaçlarını karşıladıktan ve ekin içerisinde yetişen zararlı otları aldıktan sonra Allah'ın fazlını ümit ederek ürün almayı beklemek ümit olur. Eğer tohumu, suyu olmayan verimsiz bir araziye eker de ürün almayı beklerse bunun adı aldanmadır. Fakat tohumu suyu olmayan güzel bir araziye eker de yağmurun suyuna güvenerek ürün almayı beklerse buna temenni denir. Sonuç itibarıyla insanın iradesinde olan bütün şeyleri hazırlayıp sonra sevdiğini beklemesine ümit denir. Çünkü geride yalnız kendi iradesi dışında olanlar kalmış, yapabileceği her şeyi yapmıştır. Artık gerisi Allah'ın fazlına kalmıştır. Diğer mânileri ortadan kaldıracak olan O'dur. O'na ümit edilir. Kulun îman tohumunu kalbine ekip onu tâat ile suladıktan ve kötü huylardan temizledikten sonra, ölünceye kadar o tohumun kalpte kalmasını ve mağfirete ulaştıracak güzel sonuç ile göçmesini Allah'tan dilemesine gerçek ümit denir.²⁹⁶

Düşünürümüz "*Minhâcü'l-âbidîn*" adlı eserinde ümidi, "Allah'ın lûtufta ve merhametinin bol olduğunun bilinmesi sonucundan kavuşulan gönül sevincidir." diye tarif eder.²⁹⁷

²⁹² Âli İmrân, 3/31; Gazzâlî, *İhyâ*, IV/654, 665

²⁹³ Cürcânî, a.g.e., s. 109

²⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/289

²⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/289

²⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/290

²⁹⁷ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 295

Ümit, Allah'a kulluk etmekte bir vesîledir. Çünkü ümit, insanoğlunun belâlara ve meşakkatlere karşı tahammül kolaylığını hazırlar. Ne istediğini bilen kimse, onu elde etmek için bütün gücünü harcar. Hoşlandığı şeye kavuşmak için her sıkıntıya katlanır. Hiç bir meşakkate aldırılmaz. Birisini gerçekten seven kimse, onun her türlü sıkıntısına katlanır. Hattâ onun yüzünden karşılaştığı sıkıntılar ona zevk verir. Canı bal isteyen, arının sokmasına aldırılmaz. Akşam para alacağını ümit eden hamal, bütün gündüz boyunca ağır yükler taşımaktan yorulmaz. Hasat mevsiminde mahsûl alacağını ümit eden çiftçi, bütün sene boyunca soğuk-sıcak demeden çalışır. İşte bunun gibi Allah'a tâat ve ibâdetle gayret eden ve günahlardan kaçınan kimse, cennetin güzelliklerini, nimetlerini, hûrîlerini, köşklerini, nefis yiyecek ve içeceklerini, zînet ve libaslarını, Allah'ın cennet ehli için saydığı nice nice nimetleri hatırladıkları zaman onlar için, mahrûmiyetlere, musîbetlere ve her türlü meşakkate tahammül etmek kolay gelir.²⁹⁸ Ümidin eserlerinden birisi, devamlı olarak Allah'a yönelmekten zevk almak, O'na yalvarmaktan hoşlanmak, O'na saygı ve O'nun lütfunu bilmektir.²⁹⁹

Ümit üzere amel etmek, korku üzere amel etmekten çok üstündür. Çünkü Allah'a en yakın olan kullar, O'na en sevimli olanlardır. Sevgi ise korkuyu değil, ümidi çoğaltır. Hayrı ümit etmek, yakınlaştırır, sevdirebilir. Korku ise, kaçmayı gerektirir. Resûl-i Ekrem de bir hadîsinde: “*Sizden birisi kesinlikle, Allah'a hüsn-i zanda bulunmadan ölmesin.*”³⁰⁰ buyurmuştur. Nitekim Allah'ı Teâlâ: “*Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz*”³⁰¹ buyurmuş ve bu emri ile ümitsizliği yasaklamıştır.³⁰²

2.2.2. Olumsuz Duygular

Yukarıda duyguları dış yansımaları sebebiyle olumlu-olumsuz diye ikiye ayırmıştık. Aslında duyguların olumlu veya olumsuz olması, onların ifrat ve tefrit halleriyle de yakından ilgilidir. Meselâ insanın hayatını sürdürebilmesi ve onu dış tehlikelerden koruyabilmesi için, etkili bir güce ihtiyaç vardır ki, bu güç Allah

²⁹⁸ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 292

²⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/291

³⁰⁰ Müslim, Cennet, 82

³⁰¹ Zümer, 39/53

³⁰² Gazzâlî, *İhyâ*, IV/293

tarafından kendisine verilen gazap kuvvetidir. Bu duygunun ifrat ve tefrit halleri kınanmış, itidâli ise şecaat, kahramanlık gibi değerlerin elde edilmesine sebep olduğu için övülmüştür.³⁰³ O halde yerinde ve zamanında kullanılan hiçbir duygu için mâhiyet itibariyle olumsuzluk söz konusu değildir.

Bu kısımda, daha önce yukarıda olumlu duygular başlığı altında işlenen sevgi ve ümidin karşıtı olan gazap ve korku konularını ele alacağız.

2.2.2.1. Gazap

Türkçede daha çok öfke anlamında kullanılan gazap kelimesi,³⁰⁴ intikam alma hırsıyla kanın galeyâna gelmesi diye tarif edilir.³⁰⁵ Gazap, gönülleri saran bir kıvılcımdır. Kalbin derinliklerinde saklı olan bu duygu, kül altında korunan köz gibidir. Demirin kayaya çarpması esnâsında taşın çıkardığı ateş gibi, bu öfke ateşini de inatçı ve zâlim her kişinin kalbinde gizlenen kibir ortaya çıkarır.³⁰⁶

Allah’u Teâlâ, canlıları içinde ve dışında bulunan fesâd ve ölüm sebeplerine mâruz olarak yarattığından o fesattan kendisini koruyacak imkânlar bahşetti. Hayat sâhibi o imkânlar sâyesinde muayyen zamana kadar kendisine gelecek tehlikeleri uzaklaştırır. İnsanoğlu içten gelen bir kuvvete muhtaçtır ki bu kuvvetle kendisinden helâk edicileri uzaklaştırsın. Allah’u Teâlâ ateşten öfke tabiatını yarattı ve insanoğluna o tabiatı yerleştirdi. Onu kendi hamuru ile karıştırıp yoğurdu. O halde insanoğlu hedeflerinden birinden engellendiği zaman, öfke ateşi alevlenir. Kalbin kanını kaynatır şekilde kabartır. O kan, damarlara yayılır. Kaynayan kan, ateşin yükseldiği ve kapta kaynayan suyun yükselmesi gibi, bedenün üst tarafına doğru yükselir. Bunun için insanın yüzü gözü kızarır. Cild, parlak olduğu için şeffaf billûrun içinde olan şeyi göstermesi gibi, içindeki kanın rengini gösterir. Kanın böyle bedene yayılması, gücü yettiği ve kendisinden düşük olan kimselere gazaplandığı zamandır. Kızdığı kimse kendisinden üstün olup, gücü yetmediği bir kimse olduğu takdirde, bu sefer kan içeri çekilir ve adama hüznün gelir. Bunu içindir ki, böyle hüznün ve korku anlarında çekilen kan sebebiyle yüzü sararır. Şâyet kendisine denk

³⁰³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/379-380

³⁰⁴ Asım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, İstanbul, 1305, I/412

³⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/380

³⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/371

bir kimseye kızmışsa, bâzan yüzü kızarır ve bâzan solar. Böylece tereddüt içinde olur.³⁰⁷

Gazap kuvveti galeyâna geldiği zaman, ilk önce gelecek tehlikeleri önlemeğe kalkar. Tehlikelerin gerçekleşmesinden sonra ise, onların tedâvisine ve intikam almasına başlar. İşte intikam, gazabın arzu ettiği bir gıdasıdır. İntikamdan zevk alır ve ancak intikam sonunda sükûnete erer.³⁰⁸ Aynı şekilde her türlü öğüt ve nasihatlerden sâhibini kör ve sağır eder. Akıl nûruyla aydınlanmak istese ve nefesine mürâcaat etse, buna gücü yetmez. Zira öfke dumanı ile akıl nûrunu söndürür. Düşüncenin kaynağı dimağdır. Öfkenin şiddetli ânında kalp kanının kaynamasından karanlık bir duman dimağa yükselir ve düşünce sâhasını kaplar. Hattâ his merkezine de sızdır, duyu organlarımızı bozar, gözünü karartır, gözleri görmez olur. Öyleki insan sakinleşince, gazap halindeki davranışlarından kendisi de utanır.³⁰⁹ Bu hastalığın en esaslı tedavisi onu alevlendiren sebepleri tespit etmek ve duruma göre müdahalelerde bulunmaktır.

Hastalık sebeplerinden biri, insanın kendisini aşırı derecede severek bencil davranmasıdır. İnsan genellikle sevdiği şeylere yönelik bir müdahale ve saldırı anında, öfkelenip harekete geçer. Bu durumda kişi, gazabını iradesi altına almalı ve onu İslâm ahlâkı çerçevesinde, muvazeneli bir şekilde kullanmasını bilmelidir.³¹⁰ Nitekim Abdullah b. Amr b. el As Resûlullah'a sükûnet ve kızgınlık anlarında söylediklerinizi yazayım mı? diye sorunca, Hz. Peygamber: “*Yaz, canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, bu ağızdan haktan başka bir şey çıkmaz.*”³¹¹ buyurarak kendisinin de kızabileceğini fakat öfke anında iradesine sahip olduğunu, gazabın doğruyu söylemesine engel olmadığını belirtmiştir.³¹²

Öfkeye yol açan diğer bir sebep de, gazaplanmanın şecaat, yiğitlik ve kahramanlık gibi kemal ve güzellik sayılmasıdır.³¹³ Yanlış bilgilenme sonucu ortaya çıkan bu durum, doğru olanın öğrenilmesiyle giderilebilir. Özellikle Kurân-ı Kerîm

³⁰⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/379-380

³⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III/380

³⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/381-382

³¹⁰ Mustafa Öztürk, a.g.t., s. 88

³¹¹ Ebû Dâvûd, *İlim*, 3

³¹² Gazzâlî, *İhyâ*, III/387

³¹³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/391

ve hadîs-i şeriflerin bu konudaki beyânları dikkate alınarak, öfkeye hâkim olmanın gerekliliği ve fazileti kavranmalı, daha sonra da tavsiye edilen öğretilere uyulmalıdır.

2.2.2.2. Korku

Arapçada daha çok havf, haşyet, ru'b ve feza' kelimeleriyle ifâde edilen korku,³¹⁴ istenmeyen bir şeyin meydana geleceğini düşünmekten dolayı kalbin endişeye kapılıp elem duyması demektir.³¹⁵ Tariften de anlaşılacağı üzere korku, gelecekle ilgili bir duygudur. İnsan arzu ettiği bir şeyi elde edememekten tedirgin olduğu gibi, ileride meydana gelecek tehlikelere maruz kalmaktan da korku duyar. Meselâ, cinâyet işleyen bir insan, işlediği suçun ağırlığını ve cezasının ona göre olduğunu, bu cezadan kendisini kurtaracak sebepler olmadığını, yardımcı olacak kimsenin de bulunmadığını düşündükçe korkusu artar. Allahtan korkan insanın durumu da böyledir. Allah'ın zâtını ve sıfatlarını, her şeye gücünün yettiğini, bütün âlemi dilediği anda helâkini dilemesi halinde O'na mâni olacak kimse bulunmadığını bilerek O'ndan korkar. Ayrıca isyânının çokluğu sebebiyle verilecek cezanın oranı, cezanın hem dünyada hem de âhirette olma ihtimali kişinin korkusunu daha da artırır.³¹⁶

İnsanoğlunun hoşlanmadığı şey ateş gibi bizzat korkunçtur veya kötülüğe ulaştırması bakımındandır. Âhirette insanı hoşlanmadığı şeyle karşılaştırmaya vesîle olan günahları gibi. Bu, tıpkı hasta adamın ölüme sürükleyecek şeyleri yemekten çekinmesine benzer. Her korkan kimse bu iki kısımdan hangisi için korktuğunu düşünmesi gerekir. Bu sayede korku kuvvetlenip kalbini yakmağa başlar. Bunun için korkanların dereceleri farklıdır. Çekindikleri şeylere nisbetle korkuları da değişir. Zâtî bakımdan değil de başka sebeple kendisinden korkulan, meselâ tevbe etmeden ölmekten, tevbeyi bozmaktan, Allah'a karşı vazîfelerini hakkıyla yerine getirememekten, kalbinin kararip katılaştırmaktan, istikametten ayrılmasından, alıştığı şehvetlere uymasından, dünya varlıklarına kapılıp onlara aldanacağından, Allah'tan başka şeylerin kendisini Allah'tan meşgul edeceğinden veya son nefesinde nasıl gideceğinden, âhir ömründe yön değiştirip değiştirmeyeceğinden, gaflet

³¹⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, I/420

³¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/314

³¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/315

anındaki sırlarına muttali olan Allah'ın ne yapacağından, nefesini su-i hâtime ile noktalayacağından v.b şeylerden korkması gibi.³¹⁷ Esasen korku, Allah'a yaklaşmak için insanı ilim ve amele sevkeden ilâhî bir kamçıdan ibârettir.³¹⁸ Kişinin Allah hakkındaki bilgisi ve ona sevgisi arttıkça, Allah korkusu da onlarla orantılı olarak artar. Nitekim Hz. Peygamber “*Ben Allah'ı en iyi bileniniz ve ondan en çok korkanınızım*”³¹⁹ buyurarak bilgi ile korku arasındaki bu ilişkiye dikkat çekmiştir. Kurân-ı Kerîm de Allah'tan kulları içinde hakkıyla korkanların âlimler olduğunu bildirmektedir.³²⁰

Kur'ân-ı Kerîm hidâyet ve rahmetin, Allah'tan korkanlara mahsus olduğunu belirterek,³²¹ Allah katında en üstün kimselerin Allah'tan en çok korkanlar olduğunu bildirmiştir.³²² Yine Allah'ın kendilerinden hoşnut olduğu, kendileri de Allah'tan hoşnut olanlar Rablerinden korkanlardır³²³ buyurmuştur.

Resûlullah'ın, Allah korkusundan ağladığını, ağlamayı tavsiye ettiğini ve bu halin günahların affına ve cennete girmeye vesile olacağını hadîs-i şeriflerden öğrenmekteyiz. Ebû Umâme'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber, iki damlanın Allah'a çok sevimli geldiğini; bunların, Allah korkusuyla akıtılan gözyaşı ve Allah yolunda dökülen kan damlası olduğunu belirtmiş,³²⁴ Allah korkusuyla ağlayan kimselerin cehennemden kurtulacağını haber vermiştir.³²⁵

2.3. Bilgi

“Bilgi problemi”, dünden bugüne insanoğlunun ilgi duyduğu en temel konulardan biri olmuştur. Hatta denilebilir ki insan var olduğu müddetçe de üzerinde konuşulmaya devam edilecektir. Bilginin mümkün olup olmadığı, mâhiyeti, kaynağı, değeri ve konusu gibi meseleler sürekli gündemde tutulmuş ve çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.³²⁶ Daha çok bilgi felsefesinin bir kolu olan,

³¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/321

³¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/335

³¹⁹ Buhâri, Edeb, 72, İ'tisâm, 5

³²⁰ Fâtır, 35/28; Gazzâlî, *İhyâ*, IV/326

³²¹ A'râf, 7/154

³²² Hucurât, 49/13

³²³ Beyyine, 98/8; Gazzâlî, *İhyâ*, IV/324-325

³²⁴ Tirmizî, Fedâilu'l-cihâd, 26

³²⁵ Tirmizî, Zühhd, 8; Gazzâlî, *İhyâ*, IV/330

³²⁶ Necip Taylan, “Bilgi”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI/157-161

epistemolojinin (bilgi teorisi) ilgi alanına giren konulara çalışmamızın sınırlarını aşacağı için yer verilmeyecektir.

Klasik felsefî kaynaklarda ve terminoloji sözcüklerde “bilgi” terimi, İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkmış çeşitli akımlar açısından tanımlanır. Bu tanımlardan modern bilgi tarifine en yakın tarif “Akleden ile akledilen arasında özel bir ilişki”³²⁷ olduğu ileri sürülmüştür. Başka bir ifadeyle, “bilgi”, “şuur sahibi bir varlıkla, “Ben”, yani “Süje” dediğimiz bir varlıkla, bu süjenin kendisine yöneldiği, kavradığı, algıladığı, düşündüğü varlık, yani obje arasındaki bir ilgi”³²⁸ olarak tanımlanabilir.

İslami terminolojide genel olarak “el-ilm” ve “el-ma’rife” terimleriyle ifade edilen bilgi, daha ziyade bilen (özne) ile bilinen (nesne) arasındaki ilişki, yahut bilme eyleminin belli bir ifade şekline bürünmüş sonucu olarak anlaşılmıştır.³²⁹ Hangi alana ait bulunursa bulunsun, bilgide birbiriyle daima alâkalı olan, biri bilen süje (insan), diğeri bilinen, bilinmek istenen şey, obje olmak üzere iki taraf vardır. Bilgide suje ile obje, bilen ile bilinen birbirinin karşısındadır. Burada iki taraf daima birbirinden ayrı kalır yani suje-obje dualizmi bilginin mâhiyetine ait ayrılmaz bir niteliktir.³³⁰

Bilgi kaynaklarının neler olduğu ve kalbin bunlar arasındaki yeri, İslâm düşünce tarihinde ve diğer düşünce sistemlerinde değişik boyutlarda tartışılmış ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bilgi kaynağı olarak “akıl” ve “duyular”ın, bilginin mümkün olabileceğini ileri sürenlerin büyük çoğunluğu tarafından genel kabul gördüğü söylenebilir. İslâm düşüncesinin gelişmesine büyük katkıları bulunan kelâm âlimleri de “vahy”i ilim kaynağı görmelerinin tabîî bir sonucu olarak bu sayılanlara “haber-i sâdik” (doğru haber)i da ilâve etmişlerdir. Kalp ise genellikle mistisizmin bilgi kaynağı olarak değerlendirilmekle birlikte bazı filozoflar tarafından da savunulmuştur.³³¹

İslâm düşünce tarihinde kalple yakından ilgilenenler genellikle sûfiler olduğu için kalbin bilgi kaynağı oluşunu da en çok bu zümre savunmuştur. Bunların başında

³²⁷ Necip Taylan, “Bilgi”, *DİA*, VI/158

³²⁸ Hüsametdin Erdem, a.g.e., s. 57

³²⁹ Necip Taylan, “Bilgi”, *DİA*, VI/157

³³⁰ Necip Taylan, a.g.e., s. 16

³³¹ Âdem Ergül, a.g.e., s. 457

da Gazzâlî gelmektedir. Bizde Gazzâlî çerçevesinde kalp-bilgi ilişkisini işlemeye gayret edeceğiz.

2.3.1. Kalp-Bilgi İlişkisi

Gazzâlî'ye göre ilmin yeri kalptir.³³² Ona göre, insanda bilginin meydana gelmesi, modern bilgi nazariyesindeki gibi iki tarafın, insan (süje) ve insanın dışındakilerin (obje) karşılıklı bir ilişki içine girmesi sonucu ortaya çıkar. Gazzâlî, suje olan, bilen insanı, ilk bakışta farklı anlamlar ifade eden kavramlarmış gibi görünen, ancak hemen hemen aynı anlama gelen akıl, ruh, nefis, kalp (gönül) gibi çeşitli kavramlarla karşılamaktadır.³³³ Gazzâlî, süje olarak ele aldığı Kalbi, bilgilerin hakikatine nispetle, renklere göre aynanın durumuna benzetir. Rengin sûreti aynaya yansıyor orada nakşolduğu gibi, her bilinenin (obje) var olan hakikat ve sûretinin de kalpte ortaya çıktığını söyler.³³⁴ Burada ayna ayrı, şeylerin sûretleri ayrı ve nihâyet şeylerin aynaya aksedip orada görülmeleri ayrıdır, yani, süje ve obje kendi varlık bütünlüklerini korumaktadır. Böylece bilgi teorisinde Bilen, Bilinen ve Bilgi diye daima bulunması gereken üç unsur ortaya çıkmış oluyor. Bu üç unsuru düşünürümüz bakımından belirtecek olursak bunlar; Kalp, eşyanın hakikati ve bu hakikatlerin kalpte hâsil olması tarzında ortaya çıkar. Kısaca burada bilen (âlim) eşyanın hakikatlerinin kendisinde ortaya çıktığı kalptir. Bilinen, bilinmek istenen (ma'lûm), eşyanın hakikatleridir. Bilgi (ilim) de eşyanın hakikatlerinin kalp aynasında ortaya çıkmasından ibârettir.³³⁵

Gazzâlî bilgi fenomenini anlatmak için daha açık bir örnek verir. Meselâ bir “tutma” olayını ele alalım. Burada bir “tutan el”, ikinci olarak “tutulan nesne” meselâ kılıç ve üçüncüsü de el ile kılıcın birleşmesi, yani elin kılıcı tutması gerekir. İşte bu olaya da “tutma” denir. Bu örneği bilgi teorisine uygularsak, Bilinen (obje)in misâlinin kalbe ulaşmasına bilgi denir diye bir sonuca varırız. Gazzâlî, bilginin meydana gelmesi için bilen ile bilinen (süje-obje) ilişkisinin gerekliliğini belirterek, bilinen (obje) bulunur, onun karşısında bilen (kalp) de bulunur fakat bu ikisi arasında

³³² Gazzâlî, *İhyâ*, III/31

³³³ Hüsametdin Erdem, *Gazzâlî'de Bilgi Meselesi*, İslami Araştırmalar Dergisi, Ankara, 2000, Cilt/Vol: 13, sy/no: 3-4, s. 293-297

³³⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/31; Hüsametdin Erdem, a.g.m., İslami Araştırmalar Dergisi, s. 293-297

³³⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/31; Necip Taylan, a.g.e., s. 50

ilişki kurulmamışsa, yani bilgi teorisi terimleriyle suje-obje ilişkisi gerçekleşmemişse, bilgi meydana gelmez, çünkü bilgi objenin sujeye (kalbe) ulaşmasından sonra ortaya çıkar. Bunun gibi kılıç bulunur, onu tutacak el de bulunur ama burada henüz bir “tutma” fenomeninden söz edilemez, çünkü, el kılıcı tutmamıştır.³³⁶

Bilgi teorisinde önemli bir husus, suje ve objenin temel varlık karakterinin bilgi münasebeti tarafından tayin edilmiş olmamasıdır yani, suje ve obje, onların münasebetinden önce nasıl idiyseler öylece buldukları şekilde kalırlar. Ancak bilgi sahibi olmakla sadece suje bir değişiklik kazanır, Gazzâlî’de de bilgide bu, bilinenin kendisi bilene hulûl etmez yani, suje ve obje varlıklarını bağımsız olarak devam ettirirler şeklinde ele alınmıştır. Meselâ, ateşi algılayıp onun hakkında bilgi sahibi olan kişinin kendisine, bizzat ateşin kendisi hulûl etmez yani, burada suje ve obje varlıklarını ayrı ayrı korurlar. Buradaki bilme fenomeninde sadece ateşin hakikat ve mahiyetine uygun olan sûret teşekkül eder. Düşünürümüz bunu daha uygun olan ayna misaliyle örneklendirir. Nitekim, aynada, onun karşısında bulunan kişinin kendisi değil de, ona uygun olan bir sûret hâsıl olur. İşte bunun gibi bilgi de, bilinenin hakikatine uygun misal (sûret)in insanda (kalp) hâsıl olmasından ibarettir.³³⁷

Gazzâlî’ye göre tasavvuf, aklî ve naklî ilimleri ihâta eden veya onların bütünü ihtiva eden ilimdir. Başka bir ifadeyle, zahirî ilimlerin bâtını, bir nevi ruhunu oluşturmaktadır. Daha önce duyulan ve anlamları zihinde netleşmemiş olan hususların hakikati, tasavvuf ile elde edilebilir. Çünkü o, tasavvufu bütün ilimlerin ahlakî ve derunî boyutu olarak görmektedir.³³⁸

Tasavvuf ilmi, herkes tarafından anlaşılması zor bir bilgi elde etme şeklidir. Onun içindir ki tasavvuf, bazı kesimlerce şüpheyle karşılanmaktadır. Gazzâlî’nin aşağıdaki sözleri, tasavvuf ilminin anlaşılmasının zor olduğunun kavranması açısından önemlidir:

“Tasavvuf ehli, öğrenmekle elde edilen bilgiye değil de ilhamdan kaynaklanan bilgiye meyleder. Onun için de ilim okumayı, yazılmış eserleri tahsil etmeyi ve

³³⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/31; Necip Taylan, a.g.e., s. 50

³³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/31-32; Necip Taylan, a.g.e., s. 50-51

³³⁸ Servet Altuntaş, a.g.t., s. 21

onlardaki delilleri araştırmayı arzu etmez. Aksine burada bilgi elde etmek için metod, nefis mücâhedesini, kötü sıfatları yok etmek, her şeyden alâkayı kesmek ve bütün varlığı ile Allah'a yönelmektir. Allah, her şeyden ilgiyi keserek bütün benliğiyle kendisine yönelen kulunun kalbine hâkim ve sahip olur, bilgi nurlarıyla onun kalbini aydınlatmaya kefil olur. Allah kalbe hâkim olunca, oraya rahmet rahat akar ve nur kalpte parlar, sadr inşirah bulur, melekût sırrı ona açılır, rahmet nuruyla birlikte kalpten perde kalkar, ilâhî esrârın hakikatleri kalpte parlamaya başlar. Burada kula düşen görev, Allah'ın açacağı rahmet kapısında kalbi temizlemek, iyi niyetli bir irade ile ona hazırlanmak ve Allah'ın rahmetini gözetlemektir.³³⁹ Nitekim peygamberler ve velîlere ilâhî sırlar keşfolmuş, göğüslerine nur akmıştır. Fakat bu öğrenme, okuyup-yazma ile değil, dünyadan yüz çevirme, alâkaları kesme ile yani tüm himmetleriyle Allah'a yönelmeleri sayesinde gerçekleşmiştir.³⁴⁰

Gazzâlî ve bazı tasavvuf ehline göre Hakk'a varabilmek, Allah hakkında bir marifete ulaşabilmek için teolojik bir bilgiye ihtiyaç yoktur. Çünkü onlara göre, Allah bilgisi kitaplardan öğrenilmez. Gazzâlî, Allah bilgisinin, kulun ruhî hazırlığından sonra, Allah'ın kendisini kula tanıtmaması tarzında olacağını belirtir.³⁴¹

Yine düşünürümüze göre enbiya ve evliyanın hakikat bilgileri ve gerçeği kavramaları sadece bir ilim ve öğrenim yoluyla değil de, belli bir hazırlık döneminden sonra insanların anlayamayacağı bir şekilde Allah'ın kendisini onlara kavratması şeklinde olur. Böylece veliye, peygamberliğin mahiyetini anlama ve peygamberlik tecrübesini kavramak için bir kapı aralanmaktadır. Zaten, velayetin kendisi de ışığını nübüvvet kandilinden almaktadır.³⁴²

Yine Gazzâlî'ye göre ruhî ve bedenî egzersizler kişinin iradesi dâhilindedir. Fakat bundan sonra Allah'ın rahmetini celbetmek hususunda kişinin yüksek mertebelere çıkabilmesi ve bunu devam ettirebilmesi için iradesini iyi yönde kullanması gerekmektedir.³⁴³ Burası tasavvufî bilginin en ayırıcı özelliğini teşkil eder.

³³⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/43

³⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/43; Necip Taylan, a.g.e., s. 93

³⁴¹ Necip Taylan, a.g.e., s. 94

³⁴² Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 69; Necip Taylan, a.g.e., s. 95

³⁴³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/43

Allah bilgisine sahip olmanın ve O'nun kendisini insana tanıttırmasının şartı; mal, evlat, makam v.b. dünya ile ilgili bağlardan kopma, dilin daima Allah'ı anması ve nihayet dildeki zikrin kalbe intikal edip hatta kişinin kalbinden de lafız ve kelimelerin silinip yalnız onların manasının kalmasıdır.³⁴⁴

Bu şartları yerine getiren kişi, tasavvufî yola girip bu yolun gerektirdiği ölçüleri uygulamaya başlayınca, kendisinde keşfler, müşâhedeler zuhur etmeye başlar, ancak kişinin bu durumu, kendisinde bu özellikler olmayan diğer insanlarca farklı şekillerde yorumlanabilir.³⁴⁵

Bunun için de Gazzâlî, bir hâlin delillerle araştırılmasının ilim, o hâli yaşamaya zevk, duyarak ve tecrübe ederek hüsn-ü zan ile kabul etmeye de iman demektedir.³⁴⁶

Gazzâlî'de ilim ve ma'rifet terimleri, bilginin bütünüdür yani, hem beşerî hem de beşer üstü yönlerini kapsar, ama onda önemli olan ma'rifet bilgisi yani mistik bilgi tarafıdır. Düşünürümüzde alelâde bilgi "ilim" terimiyle ifade edildiği halde, kalbin bilgisine "Ma'rifet" veya "İrfan" denir. Yine ona göre ilim, ateşi görmek, marifet de ona dokunmak gibidir. Bu durumda marifet, ilme göre daha derin ve gerçeği bize daha yakından tanıtan bir bilgi olmaktadır. Sözlük anlamıyla ma'rifet, şüphe kabul etmeyen ilimdir.³⁴⁷

Gazzâlî, ma'rifet bilgisine sahip olmanın alâmetinin, kalbin Allah'ı müşâhede ile yaşaması olduğunu söyler. Kalbin sırrıyla müşâhede ve ru'yet makamına yükselmesi, gerçek ma'rifetin ulaştığı mertebeyi gösterir. Ma'rifet, bâtni (iç) iradeyle olur. Allah, zatını nurunun ve sıfatlarının tanınması için kendini perde arkasından gösterir. Fakat bütün perdeleri kaldırmaz, çünkü o zaman bakanı yakar. Allah'ın azametinin tecellisi, aşkıdır. Sıfatlarının tecellisi, muhabbetidir. Zâtının tecellisi de tevhidir.³⁴⁸

Allah, dünyayı karanlık, güneşi de onun için ışık kılmıştır. Bunun gibi, karanlık kalpler için ma'rifeti ışık yapmıştır. Bulutların güneş ışığını engellemesi gibi, dünya

³⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/43

³⁴⁵ Necip Taylan, a.g.e., s. 95

³⁴⁶ Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 71

³⁴⁷ Gazzâlî, *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 77; Necip Taylan, a.g.e., s. 96-97

³⁴⁸ Gazzâlî, *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 78-79; Necip Taylan, a.g.e., s. 97

sevgisi de ma'rifet ışığını engeller. Ma'rifetin hakikati, mü'minin kalbine atılmış bir nurdur.³⁴⁹

Kişi, kalbinde rabbisinden başka bir şey kalmadığında hakikata ulaştığını anlar. Bir başka ifadeyle ma'rifet; Hakkı vasıtasız olarak, her hangi bir keyfiyet içinde ifade edilemez şekilde ve şüphe götürmez bir biçimde müşahede etmektir. Allah da iman hakikati ve kalp gözü ile kavranabilir. Düşünürümüzde iman, ma'rifet bilgisinin bir şartıdır, hatta bazen iman, kalp gözüyle aynileştirilmiştir.³⁵⁰

Gazzâlî'nin bu görüşleri ışığında riyazet, mücâhede, ısrarlı talep ve sûfî düşünce ile elde edilebilen bâtinî bilgi (tasavvufî bilgi) mümkündür sonucuna varılabilir. Bu nedenle Gazzâlî insanı saadete ulaştıran ma'rifet ilminin kısımlarını açıklarken şöyle demektedir:

“Âhiret yolunu gösteren ilim, mükâşefe ve muamele olmak üzere ikiye ayrılır. Mükâşefe ilmine ilm-i bâtin da denir... Mükâşefe ilmi, siddîk ve mukarreblerin ilmidir. Bu ilim kötü huylardan arınılıp temizlendiği vakitte, kalbe tecelli eden bir nurdan ibarettir. Bu sayede birçok şeyleri görür, daha önce duyulup müphem bir takım isimler olarak değerlendirilen kavramları anlar, hatta Allah'ın sıfat ve fiilleri hakkında hakiki marifet sahibi olur. Dünya ve âhireti yaratmakta ve dünyayı âhiret üzerine takdimdeki hikmetini anlar...”³⁵¹

Gazzâlî'ye göre gaybî ve yakînî bilgi, “Nefs ile Bâri Teâlâ arasında, husûlünde vâsıta olmayan” bilgi olduğu için ve bu bilginin gayb lambasından saf ve boş olan kalbe ışık gibi aktığı inancını taşıdığı için, insan bilgisinin doğruluk ve hakikate uygunluğunu, aradan bütün vâsıtaları kaldırarak Allah'a dayandırmıştır.³⁵²

Gazzâlî, yukarıda sözü edilen yakînî bilginin çeşitli şekillerde insan kalbine doğduğunu şöyle açıklamaktadır:

“Bilmiş ol ki, zaruri olmadığı halde kalpte hâsıl olan bazı ilimlerin meydana gelmesinde farklı şekiller vardır. Bazen öyle olur ki, nereden geldiğini bilemeyecek şekilde kalbe doğar, bazen de istidlâl ve öğrenmek yolu ile kalbe gelir. Delil ve iktisapsız meydana gelen ilme “ilham” denir. Öğrenmeden, gayret sarf edilmeden

³⁴⁹ Gazzâlî, *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 79

³⁵⁰ Gazzâlî, *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 80-81; Necip Taylan, a.g.e., s. 98

³⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I/47-48

³⁵² Servet Altuntaş, a.g.t., s. 24-25

kalbe doğan ilim de “nasıl ve nereden geldiğinin bilinmediği” ve “sebebinin bilindiği” olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ikinci kısım, o ilmi kalbe ilkâ eden meleği görmeye mümkündür. Birincisine ilham ve kalbe üfleme, ikincisine ise vahy denir ki, bu peygamberlere, birincisi de velilere ve iyilere mahsustur. Delil ile elde edilen bilgi de bilginlere mahsustur”.³⁵³

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Gazzâlî’ye göre tasavvufî bilgi, belli bir ruhî hazırlıktan sonra insanda nasıl ve nereden geldiği bilinmeyen bir bilgidir ve bu bilgi, delil kullanmadan insanın kalbine akan bir bilgi çeşididir. Gazzâlî bunu şu şekilde açıklamaya çalışmaktadır:

“Levh-i Mahfuzun aynasından kalp aynasına ilimlerin hakikatlerinin aksetmesi, bir aynadan karşısında bulunan diğer bir aynaya suretlerin aksetmesine benzer. İki ayna arasındaki perde el ile kaldırıldığı gibi, bazen de rüzgâr bu perdeyi kaldırabilir. Bunun gibi bazen ilâhî lütuf rüzgârları eser, kalp gözlerinden perdeyi kaldırır ve Levh-i Mahfuz’daki bazı yazılar kalbe akseder. Bu tecelli bazen rüya halinde olur. Kişi gördüğü rüya sayesinde olacak şeyleri bilir. İlham ile hâsıl olan ilmin sebebi, mahallî ve ilim olması bakımlarından kesb ile meydana gelen ilimden ayrı bir şey değildir. Ancak ilham, perdenin ortadan kalkmış olması bakımından iktisaba aykırıdır. Çünkü bu perdenin ortadan kalkması, kulun irade ve ihtiyarı dışındadır.”³⁵⁴

Bu bilginin oluşumunda Allah’ın inayeti ve hidayetinin gerekliliğine; “*Bizim için mücâhede edenleri bizim yolumuza hidayet ederiz*”³⁵⁵ ayetini delil getiren Gazzâlî, ayetin yorumunda, “Bildirdiği ile amel edenlere, Allah bilmediklerini öğretir. Öğrenmeden ibadete devam sayesinde gönülde zahir olan her hikmet, keşf ve ilham yolu iledir”³⁵⁶ ifadelerine yer verir.

Gazzâlî, tasavvufun bir başka ifadesi olan İlm-i Ledünnî’yi de: “Dış tesirlerden azade olarak kalbin derinliklerine yerleştirilen ilimdir”³⁵⁷ diye tarif eder.

Düşünürümüz ma’rifetten maksadının şu dört şeyi bilmek olduğunu belirtir: Bunlar da nefis, Rabb, dünya ve âhirettir.

³⁵³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/42

³⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/42

³⁵⁵ Ankebut, 29/69

³⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/51

³⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/53

Allah'a ulaşmak isteyen kişiye yaraşan, Allah'ı bilip yalnız O'na, O'nun emirlerine ve rızasına bakmaktır. Nefsini bilmeyen Rabbini de bilemez.³⁵⁸

2.3.2. Kalpte Bilginin Doğmasını Engelleyen Hususlar

Kalpte bilginin doğabilmesi için kalbin buna hazır olması ve bir takım hastalıklardan uzak olması gerekir. Kalp, bütün işlerde her şeyin hakikatinin kendisinde parlamasına kabiliyeti olan aynadır. Ancak bazı etkenler bilginin kalpte doğmasına manî olur ve bu engeller yüzünden hakikatler kalpte parlamaz.

Gazzâlî'ye göre kalpte bilginin doğmasını engelleyebilecek hususlar beş kısma ayrılır:

1- Kalpte bilginin doğmasını engelleyen sebeplerden ilki, kalpteki bir eksiklikten kaynaklanır. Mesela çocuk kalbinde veya yaratılıştan anormal olanlarda bu bilgi doğmaz. Çünkü bunların zatında noksanlık vardır. Zatında noksanlık olduğu için malûmat burada parlamaz.

2- Kalpte biriken kötülük ve kirler de bilgiye engel olur. Çünkü kirli kalp, gerçeğin kendisinde zuhuruna daima manidir. Kalbin kirleri ancak Allah'a itaat ve şehvetlerden uzak kalmakla temizlenebilir. Kalbin yüzünü günah kirleri ile kirletmiş olmasından dolayı, şehevî hislerle paslanan gönüller kararmış oldukları için Hakk'ın zuhuruna engel olurlar.

3- Kalbin bilgiyi talep etmemesi ve istikametten ayrılmış olması da bilgiye engel olur. Bunun sebebi, kalbin Hakk'ı aramadığı ve aynasını matluba çevirmediği için Hakk'ın parlaklığı orada tecellî etmez. Kalbin, aranılan hakikat yönünden, istikametten ayrılmış olmasından dolayı o kalbe bilgi girmez. Zira itaat eden sâlih bir kalp, her ne kadar saf ve temiz ise de, Hakk'ı aramadığı ve aynasını matluba doğru çevirmediği için Hakk'ın parlaklığı orada tecelli edemez. Nefsin ayıp ve noksanlarını düşünmekle meşgul ise ona o keşfedilir. Geçim çarelerini düşünüyorsa kalbinde o parlar.

4- Kişinin çocukluğundan itibaren taklitle edindiği kanaatler ve inançlar da bilginin kalpte doğmasını engeller. Çünkü arada perdelerin bulunması da bilgiyi

³⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III/920-921

engeller. Zira galip gelen şehvetlerine itaat edip, hakikatleri düşünmeyen bir kalbe arada perde olduğundan eşyanın hakikatleri keşfedilmeyebilir.

5- İstenilen şeyi bilmemek de kalpte bilginin zuhuruna engel teşkil eder. Çünkü aranan şeyin hangi yönden elde edileceğinin bilinmemesi, o aranan şeye ulaşmaya manidir. Mesela ilim arayan kimsenin bilinmedik bir ilmi araması mümkün değildir ve beyhude bir uğraştır. Bu, ancak aradığına uygun ilimleri düşünmekle mümkün olur. Hattâ bu ilimleri düşünür ve kendiliğinden onları itibar haysiyetiyle âlimlerin bileceği kendine has bir tertip ile düzenlerse, aradığı tarafa doğru teveccüh etmiş olur ve bu sûretle matlûbun hakikati kalbinde tecellî eder.³⁵⁹

İşte eşyanın hakikatini kalbin bilmesine mani olan bu sebeplerdir. Yoksa yaratılışı itibarıyla her kalp eşyanın hakikatini marifete salahiyetlidir. Zira kalp, şerefli, emr-i Rabbânîdir ve bu vasfı ile diğer cevherlerden ayrılır.³⁶⁰

Akıl, tek başına Allah hakkında gerçek bilgiye ulaşamadığı halde kalp, her şeyin aslını bilebilecek güce sahiptir ve eğer iman ve bilgi ile aydınlanırsa, Allah hakkında vasıtasız bilgi sahibi olabilir.³⁶¹

Gazzâlî kalp huzurunu temin için dünyalıklarla âhireti gerektirenlerin bir arada bulunamayacağını şu sözleriyle açıklamaya çalışır: “Dünya himmetiyle âhiret himmetinin bir gönülde toplanması, susam yağı veya sirke ile dolu bir bardağa su dökmek gibidir. Ne miktarda su dökülürse, o nispette yağ veya sirke azalmış olur. İkisi ile birden dolmasına imkân yoktur. Biri girince diğeri çıkar.”³⁶² Kalp muayyen bir şeye bağlanırsa o şey ona daha kolay keşfedilir.³⁶³

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Gazzâlî’ye göre kalp, bütün eşyanın hakikatlerinin kendisinde tecellîsine kabiliyetlidir. Kalpte bilginin doğabilmesi için kalbin buna hazır olması ve birtakım hastalıklardan uzak olması gerekir. Kalp, dışa ait bilgilerde duyulara ve akla dayanırken, içe ait bilgide de ilhâm ve keşfe dayanır.

³⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/32-33

³⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/34

³⁶¹ Servet Altuntaş, a.g.e., s. 50

³⁶² Gazzâlî, *İhyâ*, I/382

³⁶³ Gazzâlî, *İhyâ*, I/392

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'YE GÖRE KALP HASTALIKLARI VE EĞİTİMİ

Bu bölümde Gazzâlî'ye göre, kalbin fonksiyonlarını azaltan veya yok eden kalp hastalıklarını ve bu hastalıkları bertaraf edecek olan eğitim yollarını inceleyeceğiz.

3.1. Gazzâlî'ye Göre Kalp Hastalıkları

Şeytan insanoğlunun kalbine değişik yollarla girmeyi dener. Eğer o şeytana karşı yeterli mukavemeti gösteremezse bu, Gazzâlî'ye göre çeşitli hastalıklara yol açar. Aşağıda şeytanın kalbe müdahale yolları ve kalpte oluşabilecek hastalıkları ele alacağız.

3.1.1. Şeytanın Kalbe Müdahale Yolları

Gazzâlî, şeytanın kalbe giriş yollarını bilmenin gerekliliğini ve alınması gereken tedbirleri şu şekilde izah eder:

“Bil ki kalp bir kale, şeytan da o kaleye girmek, oraya mâlik olmak, onu istilâ etmek isteyen bir düşman gibidir. Kaleyi düşmandan korumak, ancak kale kapılarını, giriş yerlerini ve gediklerini muhafaza altına almakla mümkündür. Kapı ve gedik yerlerini bilmeyen kimse elbette kaleyi muhafaza edemez. Kalbi şeytanın vesveselerinden korumak mükellef her kula borç olan farz-ı ayındır. Farz olan bir şeye kendisiyle ulaşılan şey de farzdır. Şeytanı savuşturmak ise ancak onun insana nüfuz ettiği, sokulduğu noktalarını bilmekle mümkündür. Öyleyse şeytanın giriş noktalarının bilinmesi lazımdır. Şeytanın giriş yerleri ve kapıları kulun sıfatları olup bunlar pek çoktur.”³⁶⁴

Gazzâlî, şeytanın kalbe müdahale yollarını on iki maddede ele alır ve şu şekilde sıralar:

1- Gazzâlî'ye göre şeytanın insanlara sokulduğu en büyük kapılardan birisi gazap ve şehvettir. Gazap, aklın yitirilmesidir. Akıl askerleri zayıfladığında şeytan

³⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/69

ordusu hücumu geçer. İnsan öfkelenildiğinde çocuğun topaçla oynaması gibi şeytan da onunla oynar.³⁶⁵

2- Şeytanın insana nüfuz ettiği en büyük kapılarından biri de “haset” ve “hırs”tır. Kul bir şeye karşı aşırı istekli oldu mu hırsı onu kör ve sağır eder.

Şeytanın kalbe giriş yollarının tanınmasını sağlayan ise, basiret nurudur. Haset ve hırs bu nura perde olduklarında kul göremez. Kul göremeyince de şeytan kendisine sokulma fırsatını elde eder ve -ne kadar çirkef ve münker de olsa- arzusuna ulaştıracak her şeyi ona güzel gösterir.³⁶⁶

3- Şeytanın kalbe nüfuz ettiği büyük kapılarından biri de katışıksız helal yiyeceklerden de olsa doyasıya yemesidir. Çünkü tokluk şehvetleri güçlendirir. Şehvetler ise şeytanın silahlarıdır.³⁶⁷

Gazzâlî, fazla yemekte altı zararın olduğunu belirtir. Bunlar:

- a- Kişinin kalbinden Allah korkusunu giderir.
- b- Kalpten merhamet duygusunu siler.
- c- Tâatlara karşı ağırlık verir.
- d- Hikmetli bir söz duyduğunda kalbinde bir yufkalık hissetmez.
- e- Vaaz ve öğüt verdiğinde sözleri dinleyenleri etkilemez.
- f- Çeşitli hastalıklara sebep olur.³⁶⁸

4- Şeytanın insana sokulduğu kapılarından biri de elbiselerle bezenmek, ev ve eşya edinme sevdasıdır. Şeytan insanoğlunun kalbinde bu duyguları baskın gördüğünde böyle bir kalbin üzerine yumurtlayıp kuluçkaya yatar ve sürekli bir şekilde kendisini evini imâr etmeye, tavanlarını, duvarlarını süslemeye, genişletmeye dürtükler. Giysilerle süslenmeye, bineklerle gösteriş yapmaya itekler, ömür boyu bu uğurda onu kendisine ram eder.³⁶⁹

5- Şeytanın insan kalbine girdiği büyük kapılarından bir diğeri de kişinin insanlara yönelik tamaı, onların sevgilerini kazanma isteğidir. Tama, kalbe üstün gelip onu bastırıldığında şeytan durmadan ona, tama ettiği kimselere karşı

³⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/69

³⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/70

³⁶⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/71

³⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III/72

³⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/72

bezenmesini, yapmacık hareketlerde bulunmasını, türlü türlü riyakârlıklar sergilemeye, kandırmaca davranışlara başvurmaya özendirir. Artık tama ettiği, sevgisini kazanmak istediği kişi âdeta kendisinin mabudu olur.³⁷⁰

6- Şeytanın insana nüfuz ettiği büyük kapılarından biri de acelecilik, hâdiseler karşısında teenni ile hareket etmemektir. Ameller, mahiyetleri iyice kavranıp bilindikten sonra yapılmalıdır. İyice kavramak, görmek (tabsıra) düşünmeye ve süreye ihtiyaç hisseder. Hâlbuki acelecilik bunu engeller. Acele davranılan durumlarda şeytan insana hiç farkında olmadığı yönlerden kötülüğünü terviç eder.³⁷¹

7- Şeytanın insana sokulduğu büyük kapılarından biri de altın, gümüş, eşya, hayvanlar, taşınır ve taşınmaz mallardır. Bunlardan ihtiyaç fazlası herşey şeytanın karargâhıdır. Yetecek miktarda azığından başka bir şeyi olmayanın kalbi boştur.³⁷²

8- Şeytanın insana nüfuz ettiği kapılarından bir diğeri de cimrilik ve fakirlik korkusudur. Bu korku insanı Allah yolunda harcamaktan, sadaka vermekten alıkoyar ve mal depolamaya, yığmaya çağırır ki neticesi elem veren azaptır. Mal biriktirmek amacıyla sürekli çarşı-pazarda durmak, bu yönde hırs göstermek cimriliğin âfetlerindendir. Çünkü çarşı-pazarlar şeytanların yuvalandıkları yerlerdir.³⁷³

9- Şeytanın kalplere nüfuz ettiği büyük kapılarından biri mezhep bağnazlığı, hevâ ve heveslerin peşinden gitmek, hısımlara kin beslemek, onlara küçümser ve horlayan bakışlarla bakmaktır. Bu hâl, fâsıkları olduğu gibi âbidleri de helâke götürür. Çünkü insanları ayıplamak, onların kusurlarını dile dolamak insan doğasında var olan canavarlık sıfatlarından fitrî bir sıfattır. Şeytan insanlara bu düşüncelerinin hak olduğu imajını verirse bu doğasına uygun düşer, kalbinde tatlılığı ağır basar ve tüm düşüncesini bu yöne sarfeder. O, bu haliyle sevinir, memnuniyet hisseder, din uğrunda çaba sarfettiğini zanneder. Hâlbuki şeytanların izinden gitmektedir.³⁷⁴

10- Şeytanın büyük aldatma yollarından biri de kulu, insanlar arasındaki mezhep kavgaları ve anlaşmazlıklarıyla oyalayıp ona kendini unutturmasıdır.³⁷⁵

³⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/72

³⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/73

³⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, III/73

³⁷³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/75

³⁷⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/76

³⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/78

11- Şeytanın insana sokulduğu kapılarından bir diğeri de ilim tahsil etmemiş, derinliğine bilgi sahibi olmayan halk katmanlarını Allah’u Teâlâ’nın zatıyla sıfatları hakkında ve akılları ermeyecek mevzuda düşünmeye sürüklemesidir. Böylece onları ya dinin aslı hakkında şüpheyi düşürür ya da Allah hakkında Allah’a yaraşmayan, Allah’ın münezzehtir olduğu bir takım hayallere kaptırır ki bu yüzden kul ya kâfir ya da bidatçı olur. ³⁷⁶

12- Şeytanın insana nüfuz ettiği kapılarından biri de müslümanlar hakkında kötü zanda bulunmaktır. Bir başkası hakkında gıybet yapmaya, ileri-geri konuşmaya kışkırtarak helâk eder. Ya da adamın hakkına riâyet etmemesini, kendisine hürmette kusur etmesini, horlamasını ve kendisini ondan hayırlı görmesini fitler. Bütün bunlar helâke sürükleyen düşünce ve davranışlardır. ³⁷⁷

Sonuç olarak Gazzâlî’ye göre Âdemoğlundaki bulunan her kötü huy, şeytanın bir silahı ve kalbe giriş yollarından biridir ve bunlardan uzaklaşılması gerekir ki, kişi bu sayede mutluluğun anahtarını eline alabilsin. ³⁷⁸

Gazzâlî, şeytanın kalbe müdahale yollarını bu şekilde sıraladıktan sonra kalbi korumanın yollarını da gösterir. O kalbi korumanın çaresini bu yolları kapamakta bulur. Bu da ancak kalbi bu kötü huylardan temizlemekle mümkündür. ³⁷⁹

Ona göre Allah’ı anmak şeytanı kalbe uğramaktan alıkoyar. Zira gerçek zikir, ancak kalbi takva ile tamir ettikten ve kalbi kötü sıfatlardan temizledikten sonra kalpte yerleşir. ³⁸⁰ Ama kalp, şehvetlerden arınmayıp, yapılan zikir de sadece dilde kalırsa, azığının arayan aç köpek gibi şeytanın ona saldıracağını düşünürümüz, şu sözleriyle açıklar:

“Şeytan aç köpeğe benzer. Senin önünde ekmek veya et yoksa köpek sırf: “Hoş” demenle defolup gider, seslenmen yeterli gelir. Ama eğer önünde et varsa ve kendisi de aç ise ete saldırır, sadece hoş demen savuşması için kâfi gelmez. Bunun gibi şeytan, azığından boş olan kalpten de sırf zikirle kovulur, önlenir. Ama kalpte

³⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/78

³⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/79

³⁷⁸ Servet Altuntaş, a.g.t., 57-60

³⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/80

³⁸⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/80

ağırlıklı şekilde şehvetler hâkim ise zikrin hakikatı kalbin kenarına-köşesine çekilir, kalbin merkezine yerleşemez, kalbin merkezine şeytan karargâh kurar.”³⁸¹

Gazzâlî, ibadetlerde esas unsurun kalp olduğunu ve şeytanın özellikle kişiye namaz esnasında vesvese verdiğini şöyle açıklamaya çalışır:

“Şöyle bir düşün: Senin zikrinin ve ibadetinin zirve noktası namazdır. Namazda iken kalbini denekle de bak bakalım şeytan onu nasıl çarşılara götürüyor, dünyaların hesabını yapmaya, rakiplerine cevap vermeye sürüklüyor, seni nasıl dünya vadilerinde dolaştırıyor, dünyanın tehlikeli noktalarında gezdiriyor! Dahası var senin dünya ile alakalı unuttuğun ne kadar lüzumsuz şeyler varsa hepsi namazda aklına gelir. Şeytan senin kalbine yoğun şekilde namaz kıldığında hücumlarda bulunur. Namaz kalplerin âyar taşıdır. Kalplerin güzellikleri ve çirkinlikleri namazda ortaya çıkar. Dünya şehvetleriyle dolu kalplerden namazlar kabul edilmez. Hiç kuşkusuz şeytan kendiliğinden senden uzaklaşmaz ve hatta artırarak vesveselerini sürdürür.”³⁸²

İbadetlerin en önemlilerinden birisi olarak kabul edilen namazda bile vesvese veren şeytana karşı çok ciddi önlemlerin alınması kaçınılmaz bir gerçek olarak karşımıza çıkıyor.

3.1.2. Kalp Hastalıkları

Gazzâlî’ye göre kalbin hastalığı, hangi iş için yaratılmışsa onu yapamamaktır. Düşünürümüze göre kalp ilim, hikmet, marifet, Allah sevgisi, Allah’a ibadet aşkı duymak, ona ibadetten zevk almak, onu zikretmekten haz duymak, Allah’ı bütün arzulara yeğlemek, bütün şehvî arzularına karşı Allah’tan yardım dilemek için yaratılmıştır.³⁸³ Öyleyse kalbin yaratılış amacı dışına çıkması onun hasta olmasının kaçınılmaz olduğu gerçeğini ortaya çıkarıyor.

Gazzâlî’ye göre kalp hastalıkları dört kısımda ele alınabilir:

3.1.2.1. Uzun Emel

Sözlükte “istemek, ummak” anlamına gelen emel, bir kavram olarak ise gerçekleşmesi uzun zamana bağlı olan ümit, arzu ve istekler anlamında

³⁸¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/81

³⁸² Gazzâlî, *İhyâ*, III/83

³⁸³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/137

kullanılmaktadır.³⁸⁴ Kur'an'da biri "insanı oyalayan, âhireti unutturan dünyevî arzu ve tutkular"³⁸⁵, diğeri de mutlak olarak "arzu edip ümit bağlama"³⁸⁶ anlamında iki yerde geçmektedir. Hadislerde ise emel, çoğunlukla zühdün karşıtı olarak temelinde bedensel hazların tatmini ve dünya sevgisi bulunan arzuları ifade etmek için kullanılmıştır. İnsanın uzun vadeli arzular taşıması, zihnini yoğun olarak bunlarla meşgul etmesi ve bütün enerjisini bu arzuları elde etmek için tüketmesine tûl-i emel (uzun emel); arzu ve tutkularına bir sınır çizerek âhirette kendisine yarar sağlayacak işlere önem vermesine kasr-ı emel (kısa emel) denir.³⁸⁷ İslam ahlâkına göre uzun emel, insanın, bütün çabasını dünyaya bağlayarak yalnız dünya için uzun ümitler beslemesidir.³⁸⁸

Gazzâlî, "*Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn*" adlı eserinde uzun emeli, "Yaşanması mümkün olan en son vakte kadar yaşama arzusudur"; kısa emeli ise, "İşi Allah'ın ilim ve iradesine havale edip yaşama konusunda bir hüküm vermeyi terk etmektir"³⁸⁹ diye tarif eder.

Ona göre uzun emel, kalbi helâk eden hastalıklardan olup, nefisten usluluğu ve tâatı yok eder. Buna karşılık dâimi şer ve fesadı çağırır. İnsanları belâlara, kötülöklere sürükler.³⁹⁰

Düşünürümüz uzun emelin insanı dört tehlikeye ittiğini belirtir ve bunları da şu şekilde açıklar:

"1. Uzun emel sâhibi ibadete karşı gevşeklik ve tembellik gösterir. Zamanım çok, bugün olmazsa yarın kılarım daha önümüzde uzun yıllar var sonra yaparım der ve böylece ibadet etmeden ömrünü boşa geçirir derken ömür tamam olur."³⁹¹

2. Uzun emel, tevbeyle geciktirmeye ve terk etmeye sebep olur. Daha gencim tevbe etmeye zamanım çoktur. Şimdi çalışıp kazanayım bir kaç sene olsun zevk-u sefa edip şu dünyanın tadını çıkarayım da ondan sonra tevbe edip sâlih amel

³⁸⁴ Mehmet Canbulat, "Emel", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, İstanbul, 2009, s. 130

³⁸⁵ Hicr, 15/3

³⁸⁶ Kehf, 18/46

³⁸⁷ Mehmet Canbulat, "Emel", a.g.e., s. 130

³⁸⁸ Mustafa Çağrııcı, "Emel", *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, I/471

³⁸⁹ Gazzâlî, *Ravdatü't-Tâlibîn*, s. 194

³⁹⁰ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 179

³⁹¹ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 179-180 - *Ravdatü't-Tâlibîn*, s. 193

işleyeyim der ve kendini tamamıyla dünya işlerine verir derken ecel gelir. Derken tevbe etmeden ve tasarladıklarından mahrum olarak ölür gider.³⁹²

3. Uzun emel dünyaya rağbet etmeye ve onu kazanma hırsına sürükler. Bu durumda, “Ne yiyeceğim, ne giyeceğim!” derdiyle uğraşır durur. Bu düşünce en azından kalbini meşgul eder, vaktini zayi eder, derdini çoğaltır.³⁹³

4. Uzun emel, kalpleri karartır. Günahları unutturur. Âhireti akla getirmez. Çünkü uzun emellerin peşinde koşan kimse ne günahlarını hatırlar, ne ölümünü ne de mezardaki halini düşünür. Bu gibilerin düşüncesi, konuşması hep dünya, kazanç, halkla sohbet gibi boş şeylerle vakit geçirmektir. Tabiatıyla bu hal, kalbin kararmasına, katılaşmasına, âhiretin unutulmasına sebep olur.”³⁹⁴

Gazzâlî, uzun emelin zararlarını bu şekilde açıkladıktan sonra bunun tedavisinin de kısa emel olduğunu söyler. Bunu korumanın yolunun, kulun, ölümün aniden gelerek kendisini bir gaflet ve aldanma halinde yakalayacağını düşünmesi gerektiğini belirtir.³⁹⁵

3.1.2.2. Acelecilik

Gazzâlî, kalbin hastalığı olarak gördüğü aceleciliği, “İnsanı maksadına ulaşmaktan mahrum eden ve günahlara iten bir huydur” diye tarif eder.³⁹⁶

Gazzâlî, aceleciliğin dört âfete sebebiyet verdiğini söyler ve bunları da şöyle açıklar:

“1. Âbidler, fazla ibadet yapıp daha üstün manevî makamlara yükselmeyi dilerler. Fakat acele edip ibadetlerini vaktinden evvel yaptıkları için bu dileklerine nail olamazlar. Bazen acele ettikleri için ibadeti bütün şartlarıyla haklarına riâyet ederek yapamadıklarından bekledikleri tesiri göremezler. Bu durumda ümitsizliğe, ye’se düşerler, amellerinde gevşeme başlar ve bu yüzden ibadet sevabından da mahrum kalırlar.

³⁹² Gazzâlî, *Minhâc*, s. 180 - *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 193

³⁹³ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 180 - *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 194

³⁹⁴ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 181 - *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 194

³⁹⁵ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 193 - *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 197

³⁹⁶ Gazzâlî, *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 197

Bazen de ibadetlerinde fazlaya kaçır, kendilerini çok yorarlar. Hâlbuki dileklerin gerçekleşmesi ve istenen mertebelere ulaşması, ifrat ve tefritte kaçmadan ortalama hareketle olur. Çünkü ifratta tefritte gayeden uzaklaştırır.³⁹⁷

2. Cenab-ı Haktan, bir dileğinin yerine getirilmesini isteyen aceleci kişi dua eder ve gayesine çabuk ulaşması için duasını sıklaştırır. Fakat ümit ettiği zamanda dileğinin gerçekleşmediğini görünce dua etmeyi terk eder ve böylece dileğinin yerine gelmesini önler.³⁹⁸

3. Aceleci insan, kendisini inciten birisine bedduâ eder ve öfkesi geçinceye kadar devam eder. Bu bedduâsından ötürü o müminde zarar görür. Fakat kendisi de sabretme sevabından mahrum kalır. Bazen bu bedduâsını haddinden fazla yapar. O zaman da günaha girer. Nitekim Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kelim'de: "*İnsan, hayra dua ediyormuş gibi, şerre dua eder. İnsan, çok acelecidir.*"³⁹⁹ buyuruyor.⁴⁰⁰

4. İbadetin, yalvarış ve takvânın aslı her şeyde dikkatli ve düşünceli hareket etmeyi alışkanlık haline getirmektir. Yemekte, içmekte, giyinmekte hülâsa bütün işlerinde teenniyle ve düşünerek hareket etmeyen aceleci kişi, her zaman hataya düşebilir. Hatta, yiyecek, giyecek ve içeceklerinde ve bütün işlerinde şüpheye düşmek ve haram işlemekten kendini kurtaramaz.⁴⁰¹

Gazzâlî, bu hastalığın tedavi yönteminin işlerde teenniyle hareket etmek olduğunu belirtir. Teenni ise, kalbe gelen her düşüncenin hemen peşine düşmeden durup düşünmek ve en uygun olanı ile amel etmektir.⁴⁰²

Gazzâlî, insanın bütün işlerinde meydana gelen hata ve zararların aceleden geldiğini, dikkat, itina, teenni ve ihtiyatla hareket etmenin bütün zarar ve hataları önlemede önemli olduğunu görür ve insanın bunların işi selamete götürmeye sebep olacağını düşündüğünde, hiçbir işinde acele etmeyeceğini ve bu illeti kalbinden atıp daima teenniyle hareket etmeye çalışacağını söyler.⁴⁰³

³⁹⁷ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 186

³⁹⁸ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 187

³⁹⁹ İsrâ, 17/11

⁴⁰⁰ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 187

⁴⁰¹ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 187 - *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 197

⁴⁰² Gazzâlî, *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 198

⁴⁰³ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 195

3.1.2.3. Haset

Türkçe’de “kıskanma, kıskançlık, çekememezlik” gibi anlamlara gelen haset kelimesi bir ahlâk terimi olarak kişinin, başkalarının sahip bulunduğu maddî ve manevî imkânlarının elinden çıkmasını veya o imkânların kendisine geçmesini istemesi anlamına gelir.⁴⁰⁴ Râğıb el-İsfehânî hasedi, “Hak edenin elindeki nimetin elinden alınmasını arzu etmek ve bu istekle beraber, onun elinden alınması için çalışmaktır.”⁴⁰⁵ diye tanımlar.

Kur’an’da, Yahudilerin müslümanları küfre döndürme yönündeki niyet ve istekleri onların nefislerindeki hasede bağlanmak suretiyle hasedin temelinde bir duygu ve niyet meselesi olduğu vurgulanmış,⁴⁰⁶ aynı zümrenin Allah tarafından müslümanlara bahşedilen başarıları kıskanması da haset kavramıyla ifade olunmuştur.⁴⁰⁷ Ayrıca haset ettiği zaman hasetçinin şerrinden Allah’a sığınılması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁰⁸ Haset kelimesi hadislerde hem yukarıdaki anlamda, hem de “gıpta” anlamında kullanılmıştır.⁴⁰⁹

Gazzâlî, kalbin büyük hastalıklarından biri sayılan hasedi, “Başkasının elindeki nimeti çok görüp o nimetin sahibinin elinden çıkmasını arzulamaktır”⁴¹⁰ diye tarif eder. Eğer tam aksine başkasının elindeki nimetin zâil olmasını istemeyip, nimetinin devam etmesinden de rahatsızlık duymayıp, aynı nimetin kendisinde de olmasını temenni etmesini “gıpta”⁴¹¹ olarak belirtir.

Yine Gazzâlî, hasedi, “Tâatleri bozan, kulu bir sürü günaha sevkeden, onu yormaktan ve faydasız dertlerle uğraştırmaktan başka bir işe yaramayan, aksine onu her türlü günaha iten, kalbin ölmesine sebep olan çirkin bir huydur.”⁴¹² diye tanımlar.

Gazzâlî, hasedin genelde kimler arasında cereyân ettiğini ve bunların asıl sebebi hakkında aşağıdaki şu bilgileri vermektedir:

⁴⁰⁴ Mehmet Canbulat, “Haset”, a.g.e., s. 209; Mustafa Çağrı, “Haset”, a.g.e., II/699; Ayrıca bkz. İbn Manzûr, a.g.e., III/148

⁴⁰⁵ Râğıb, a.g.e., I/309

⁴⁰⁶ Bakara, 2/109

⁴⁰⁷ Nisâ, 4/54

⁴⁰⁸ Felâk, 113/5

⁴⁰⁹ Buhârî, İlim, 15, Zekât, 5, Ahkâm, 3; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 9, 36; Mehmet Canbulat, “Haset”, a.g.e., s. 209

⁴¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/430

⁴¹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/430

⁴¹² Gazzâlî, *Ravdatu’l-Tâlibîn*, s. 198

“Haset, daha ziyade yakınlar arasında olur. İki şahıs bir ev, bir sokak, bir medrese veya bir mescid hususunda hedefleri çatışan bir takım amaçlar güderlerse aralarında zıttıyet, nefret ve haset belirir. Kişi öz kardeşine ve amcasının oğluna yabancılardan daha fazla haset eder. Kahraman bir âlime değil kendisi gibi olan bir başka yiğide haset eder. Çünkü amacı yiğitlikle ün salmak, bu hususta tek olmaktır. Yiğidin bu hedefinde âlimle çatışacak ortak noktaları olmadığından onu kıskanmaz. Aynı şekilde âlim de âlime haset eder yiğide haset etmez. Çünkü ortak noktaları sözkonusu değildir.”⁴¹³

Vâizin vâize hasedi, vâizin fıkıh âlimi veya doktora karşı hasedinden daha fazladır. Zira aralarındaki çatışma özel bir hedeften kaynaklanmaktadır. Bütün bu hasetleşmelerin kökeninde düşmanlık vardır. Düşmanlığın temelinde de aynı menfaat konusundaki çıkar çatışması bulunmaktadır. Tek hedef de menfaatleri uzak olanları değil müşterek, yakın çıkar peşinde koşanları bir araya getirir ve aralarında haset çok görülür. İtibar kazanmak, şöhret edinmek, dünyanın her tarafında isminin yayılmasını isteyen, bu hırsıyla yanıp tutuşan kişi dünyada kendisiyle ilişkisi olmayan, menfaat çatışması bulunmayan kişilere bile haset eder. Bütün bunların menşei dünya sevgisidir.”⁴¹⁴ Gazzâlî, hasedi hedeflerin müşterek olması, yakınlık ve iddiâ seviyesinin yüksekliğine bağlıyor.⁴¹⁵

Gazzâlî, “*Minhâcü’l-âbidîn*” adlı eserinde hasedin insana beş şekilde zarar verdiğini belirtir ve bunları da şu şekilde açıklar:

“1. Haset, ibadet ve tâatı bozar. Hz. Peygamber (s.a.v.) buyuruyor: “*Hasedden kaçın! Çünkü o, ateşin odunu yiyip tükettiği gibi, bütün hayırları yer tüketir.*”⁴¹⁶

2. Haset, sahibini günaha sokar. Nitekim Vehep bin Mine der ki:

“Kıskançların üç alâmeti vardır: 1. Karşında iken yaltaklanır. 2. Arkanda seni çekiştirir. 3. Senin veya başkasının başına gelen felâketler yahut gördükleri zararlar karşısında sevinç duyar.”

⁴¹³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/442, 443

⁴¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/443

⁴¹⁵ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 215-216

⁴¹⁶ Ebû Dâvûd, Edep, 52

Haset, öyle kötü ve zararlı illettir ki Cenab-ı Hak bundan korunmak için kendisine sığınılmasını emreder: “*Haset edenin haset ettiği zaman şerrinden Allah’a sığınırım.*”⁴¹⁷

Şeytanla sihirbazların kötülüklerinden kendisine sığınılmasını emreden Allah’ın haset için de aynı buyruğu vermesi bunun da insanlar için ne kadar tehlikeli bir âfet olduğunu göstermeye kâfidir.

3. Haset, sahibine lüzumsuz yere bitkinlik, zahmet ve üzüntü verir. İbn Semmâh der ki:

“Kıskançtan başka mazluma benzeyen bir zalim görmedim. Çünkü haset edenin nefsi ziyanda, akli şaşkınlık içinde, kalbi üzgündür.”

4. Haset edenin kalp gözü kör olmuş (basireti bağlanmış) tur. Cenab-ı Hakkın hikmetinden hiçbir şey anlamamaktadır. Süfyan bin Sevri der ki:

“Takvâ sahibi olmak istersen çok konuşma sus, öğrendiklerini saklamak istersen haris olma, halkın dilinden kurtulmak istersen kıskanç olma.”

5. Haset eden daima eksiklik ve mahrumiyet içindedir. İnsan kıskançlıkla gayesine varamaz. Kendisine, kimse yardım elini uzatmaz.”⁴¹⁸

Gazzâlî, hasedi dört derece hâlinde inceler:

1- Kişinin, başkasında bulunan herhangi bir nimetin yok olmasını istemesidir. Bu nimetin kendisine geçmesi veya geçmemesi, onun için önemli değildir; önemli olan tek şey, o nimetin, haset ettiği kişiden gitmesidir.

2- Kişinin, başkasında bulunan güzel bir ev, güzel bir hanım veya benzer herhangi bir nimetin, o kişiden alınıp kendi eline geçmesini istemesidir.

3- Kişinin, başkasında bulunan herhangi bir nimetin aynısının veya benzerinin kendisinde de bulunmasını arzu etmesi, olmadığı takdirde, başkasındaki o nimetin de yok olmasını istemesidir.

4- Kişinin, başkasında bulunan herhangi bir nimetin, o kişiden gitmesini istememesi, ancak aynısının meşru ölçülerde kendisinde de olmasını istemesidir.⁴¹⁹

Gazzâlî, bu haset çeşitlerinin birincisini, en kötüsü olarak yorumluyor. İkinci derecedeki hasedi üçüncüye göre daha hafif olduğunu, hasedin üçüncü derecesinin

⁴¹⁷ Felâk, 113/5

⁴¹⁸ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 184-185

⁴¹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/436

yerilen ve yerilmeyen tarafının olduğunu, hasedin son dördüncü derecesini ise, kötü olan haset çeşitlerine girmediğini söyler.⁴²⁰

Gazzâlî, hasedin başlıca yedi sebebinin olduğunu belirtir ve bunları şu şekilde sıralar:

- 1- Düşmanlık ve Kin
- 2- Ululanma (taazzüz)
- 3- Kibir
- 4- Taaccüp
- 5- Sevilen hedeflerin elden çıkmasından endişe duymak
- 6- Başolma sevdası
- 7- Nefsin çirkefliği ve cimriliği⁴²¹

Gazzâlî, haset hastalığının “ilim” ve “amel”(uygulama) yollarıyla tedavi edilebileceğini belirtir. Ona göre kendisinde haset duygusu bulunan kişi, bu duyguyla, haset ettiği kişiden önce doğrudan doğruya kendisine zarar verdiğini, dünya ve âhirette mutsuz olmanın ötesinde hiçbir yarar sağlayamayacağını bilmelidir. Ayrıca haset, bir bakıma Allah’ın takdir ve taksiminden memnun olmama anlamı taşıdığından, hasetçi bu duygunun tevhid akidesine aykırı olduğunu bilmelidir.⁴²²

Haset duygusu taşıyan kişi, bundan kurtulmak için amelî çaba göstermelidir ki, bunun yolu, haset edilene karşı, nefsin haset duygusunun tersine davranmak, kendisini onu sevmeye, övmeye, ona karşı alçak gönüllü ve yardımcı olmaya, gerektiğinde özür dilemeye zorlamaktır. Ama Gazzâlî, bu tutumun zorluğuna ve acı bir ilaç olduğuna işaret eder; ancak “ilacın acılığına katlanamayanın şifayı tadamayacağını”⁴²³ belirtir.

⁴²⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/436

⁴²¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/437-441

⁴²² Gazzâlî, *İhyâ*, III/446 - *Erbâin fî Usûliddîn*, s. 178-179

⁴²³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/451-452 - *Erbâin fî Usûliddîn*, s. 180

3.1.2.4. Kibir

Sözlükte “büyüklük ve büyüklenme”⁴²⁴ anlamına gelen kibir bir ahlakî kavram olarak, kendini büyük görme, büyüklenme, başkalarını küçük görme demektir.⁴²⁵ Râğıb el-İsfehânî, kibir kelimesi ve türevlerinin genel olarak “büyüklük taslamak, ululuk iddia ederek hakkı kabul etmemek, kendini başkalarından yüksek görerek onları aşağılamak” gibi mânalara geldiğini ifade eder.⁴²⁶

Kur’an’da tekebbür ve istikbâr kelimeleri de kibir anlamında kullanılmıştır. Kibirli kimselere mütekebbir, müstekbir denilir. Kibir, Kur’an’da yasaklanmış, kibirli kimseleri Allah’ın sevmediği belirtilmiştir.⁴²⁷ Kur’an’da kibir kelimesi terim anlamıyla bir âyette geçmektedir.⁴²⁸ Aynı anlamda sekiz yerde değişik isim ve fiil kalıplarında tekebbür,⁴²⁹ kırk dokuz yerde de istikbâr kavramları yer almıştır.⁴³⁰

Gerek kibir gerekse ilgili diğer kavramlar hadislerde de geçmektedir. Bu hadislere göre kibir gerçeği inkâr etmek, hakkı kabul etmemek ve insanları küçümsemek, hor görmektir.⁴³¹ Kibir insanı zalimler arasına sokar;⁴³² cehennemliklere mahsus başlıca kötü huylardan biridir.⁴³³ Kıyamet gününde kendini beğenmiş kimseler Hz. Peygamber’den uzak kalacaklar,⁴³⁴ böbürlenip çalım satanlar Allah’ın ilgi ve merhametini kaybedeceklerdir.⁴³⁵

Gazzâlî’ye göre kibir, nefsin kendisini yüksek bir seviyede düşünmesi ve kendini büyük görmesidir.⁴³⁶ Tekebbür ise kibrin dışa yansımasıdır.⁴³⁷ Gazzâlî, kibrin, insanı hiç aman vermeden helâka götüren tehlikeli ve yıkıcı bir hastalık olduğunu, diğer kötü huylara benzemediğini çünkü diğer huyların ibadetin teferruatına zarar

⁴²⁴ İbn Manzûr, a.g.e., V/125

⁴²⁵ Mehmet Canbulat, “Kibir”, a.g.e., s. 334

⁴²⁶ Râğıb, a.g.e., II/435

⁴²⁷ Mehmet Canbulat, “Kibir”, a.g.e., s. 334

⁴²⁸ Mü’min, 40/56

⁴²⁹ A’raf, 7/13, 146; Nahl, 16/29; Mü’min, 40/27

⁴³⁰ Mustafa Çağrırcı, “Kibir”, *DİA*, XXV/562

⁴³¹ Müslim, İmân, 147; Ebû Dâvûd, Libas, 26; Tirmizî, Birr, 61

⁴³² Tirmizî, Birr, 61

⁴³³ Buhârî, Edeb, 61; Müslim, Cennet, 47

⁴³⁴ Tirmizî, Birr, 71

⁴³⁵ Buhârî, Libâs, 1, 2, 5; Müslim, Libâs, 42-48; Mustafa Çağrırcı, “Kibir”, *DİA*, XXV/562

⁴³⁶ Gazzâlî, *Ravdatu’l-Tâlibîn*, s. 199; Gazzâlî, *İhyâ*, III/796

⁴³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/796

verdiğini kibrin ise aslına zarar verdiğini vurgular.⁴³⁸ Hatta küfre kadar götüren büyük hastalık olduğunu söyler ve buna da şu âyeti delil getirir: “*O zaman meleklere; “Âdem için secde edin” dedik. Derhal secde ettiler, ancak iblis dayattı, kibrine yediremedi. Zaten kâfirlerdendi*”⁴³⁹

Gazzâlî, “*Minhâcü’l-âbidîn*” adlı eserinde kibrin şu dört âfete sebep olduğunu bildirir:

1. Kibirli insan, hakikatı göremez, basireti bağlanır. Cenab-ı Hakkın, akıllara hayret veren emsalsiz sanat eserlerini idrakten acizdir. Nitekim Cenab-ı Hak, Kur’an’ı Kerim’de: “*Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri âyetlerim (i idrakten) den uzaklaştıracağım.*”⁴⁴⁰ Diğer âyet-i kerimede de: “*Allah, büyüklük taslayan her zorbanın, her kibirlinin kalbini işte böyle mühürler.*”⁴⁴¹ buyuruyor.

2. Kibirli olanı Cenab-ı Hak sevmez. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de Allah’u Teâlâ buyuruyor:

“*Allah, kibirlenenleri sevmez*”⁴⁴²

3. Kibirli olanı Cenab-ı Hak hakir ve zelil eder. Hatem el-Esam, der ki: “İnsan, üç şeyden sakınsın: Kibir, hırs, iftihar (böbürlenme). Kibirli olanlar, kendi yakınlarından ve hizmetlilerinden hakaret ve eziyet görmeden, harisler, bir lokma ekmeğe ve bir yudum suya muhtaç olmadan, malı ve zenginliğiyle iftihar eden, böbürleneler de kendi pislikleriyle bulaşmadan bu dünyadan ayrılmazlar.”

4. Kibirli olanlar cehennemde azap göreceklerdir. Nitekim kudsî hadiste Cenab-ı Hak buyuruyor: “*Kibir ve azamet bana mahsustur. Nasıl ki herkesin elbisesi kendine mahsustur, kimse ile ortak değildir. Bu sıfatta benden başkasına layık değildir. Dünyada bu sıfatımı takımanları yarın Cehennem ateşinde yakarım.*”⁴⁴³

Gazzâlî, kibrin âfeti hakkında da şu hadisi zikreder: “*Kalbinde zerre kadar kibir bulunan cennete giremeyecektir.*”⁴⁴⁴ Bu hadisi açıklarken şu görüşlere yer verir: “Kibir cennete girmeye engeldir; çünkü insanın müminlere yaraşır huylar

⁴³⁸ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 188

⁴³⁹ Bakara, 2/34

⁴⁴⁰ A’raf, 7/146

⁴⁴¹ Mü’min, 40/35

⁴⁴² Nahl, 16/23

⁴⁴³ Benzer rivâyetler için bkz. Müslim, *Birr* 136; Ebû Dâvûd, *Libas* 29, (4090); Gazzâlî, *Minhâc*, s. 188-189

⁴⁴⁴ Müslim, *Îmân*, 147; Ebû Dâvûd, *Libâs*, 26

kazanmasını önler; hâlbuki bu huylar cennetin kapıları demektir. Kibir cennetin bütün kapılarını kapatır; zira kibirli kişi kendisi için arzuladığını mümin kardeşi için arzulamaya, müttakilerin ahlak sermayesi olan alçakgönüllü davranmaya, kini bırakmaya, doğruluk üzere yürümeye, kızgınlığı terk etmeye, öfkeyi yutmaya, hasetten vazgeçmeye, tatlı tatlı öğütler vermeye yanaşmaz, insanları horlamaktan, gıybetlerini yapmaktan geri duramaz.⁴⁴⁵

Gazzâlî, kendisine karşı büyüklük taslanılana oranla kibrin üç kısım olduğunu belirtir ve bunları şu şekilde îzah eder:

1- Allah'a karşı kibirlenmek: Bu, kibir türlerinin en çirkinidir. Bunun tek kaynağı cahillik, azgınlık, göğün Rabbiyle savaşıma sevdasına düşen Nemrut gibi haddini bilmemezliktir Allah'u Teâlâ buyuruyor: *“Mesih de gözde melekler de Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler. Kim O'na kulluktan çekinir ve büyüklük taslarsa bilsin ki O, hepsini huzuruna toplayacaktır.”*⁴⁴⁶

2- Peygamberlere karşı büyüklenmek: Bunun menşei de kendileri gibi bir insanın peşinden gitmelerini nefislerine yedirememeleridir. Bu tür bir his bazen kişiyi düşünmekten, hakikatları görmekten alıkor, kibri yüzünden cehalet karanlıklarında kalır, hakkın kılavuzlarına bağlanmaz ve üstelik kendisini de haklı görür. Bazen de bile bile inâd edilir, kişi peygamberin peygamber olduğunu bilmesine rağmen nefsi hakka boyun eğmeye, peygamberin izinden gitmeye bir türlü yanaşmaz. Allah'u Teâlâ buyuruyor: *“...Siz ancak bizim gibi bir beşersiniz.”*⁴⁴⁷

3- Kullara karşı kibirlenmek: Bu da kişinin kendisini büyük görmesi, muhatabını da horlamasıyla olur. Böyle birinin nefsi insanlara karşı büyüklük taslar, onları küçümser, onlarla eşit ölçüler çerçevesinde değerlendirilmekten yüksünür. Bu kibirlilik tarzı birinci ve ikinci türlerin altında olsa da yine de iki açıdan pek büyük bir âfettir:

Birinci açı: Kibir, izzet ve azamet ancak kadir olan melike yaraşır. Köle, aciz, zayıf, elinden hiçbir şey gelmeyen, hiçbir şeye gücü yetmeyen bir zavallı nasıl kibirlenebilir? Başkalarını nasıl hor görebilir? Kul kibirlendiğinde Allah'tan başkasına layık olmayan bir sıfatta Allah'a karşı gelmiş olur. Allah'u Teâlâ hadis-i

⁴⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/776

⁴⁴⁶ Nisâ, 4/172; Gazzâlî, *İhyâ*, III/779 - *Kimyâ*, s. 535

⁴⁴⁷ İbrahim, 14/10; Gazzâlî, *İhyâ*, III/779-780 - *Kimyâ*, s. 535

kudsî’de şöyle buyurmuştur: “Azamet benim izarım Kibriya da benim ridamdır, bu ikisi hususunda bana ortak olmaya yeltenenin belini kırarım.”⁴⁴⁸ Yani azamet ve ululuk bana özgü bir sıfattır, ancak bana yaraşır, bu niteliklere sahip olduğunu iddia eden benim sıfatlarımdan biri konusunda benimle cedelleşiyor demektir.

İkinci açı: Kibir rezilliğinin ileri düzeylere varıp kişiyi buyruklarında Allah’a karşı gelmeye çağırması âfetidir. Çünkü kibirlenen kişi Allah’ın kullarından birinden hakkı duyduğunda kabule yanaşmaz, hakkı inkâr için paçalarını sıvar. Bunun için dinî bir meselede münâzara ederlerse biri doğruyu söyleyince, diğerleri kibir sebebiyle onu kabul etmezler, inkâr ederler. Bu ise münâfikların ve kâfirlerin ahlâkıdır. Nitekim Allah’u Teâlâ, “Bir de küfredenler; “Şu Kur’an-ı dinlemeyin ve okunurken gürültü yapın, belki üstün gelirsiniz” dediler.”⁴⁴⁹ buyurmaktadır.

Gazzâlî’ye göre kişi ancak nefsini büyük saydığı zaman kibirlenebilir. Nefsini de ancak kemâl sıfatlardan bir sıfata sahip olduğuna inandığı zaman büyütür. Bu sıfatlar dinî ve dünyevî olmak üzere ikiye ayrılır. Dinî olan kemâl sıfatlar ilim ve ameldir. Dünyevî olanlar ise asâlet, güzellik, güçlülük, mal ve çevrenin genişliğidir.⁴⁵⁰

Gazzâlî, âlimlerin kibirlenmesinin pek çok olduğunu beyân ederek ilim ile kibirlenen âlimin ilminin izzetiyle büyüklük tasladığını, nefsini büyütüp halkı küçülttüğünü, hattâ onlara hayvan nazarıyla baktığını söyler.⁴⁵¹ Gazzâlî, âlimlerin kibirlenmesinin ilk sebebinin zâhirde ilim denilen nesne ile uğraşmaları olarak görür. Oysa o gerçek ilmin, insana Rabbini, nefsini ve Allah’a kavuştuğunda işinin tehlikesini bildiren, öğreten ilim olduğunu söyler. Bu ilmin kibir ve güven değil haşyet ve tevazu kazandıracağını da hatırlatır. Ona göre kibirlenme sebebinin ikincisi, kişinin, içi pis, alçak ruhlu ve kötü ahlaklı iken ilme dalmasıdır. Bu kişi ilk önce çeşitli mücadelelerle nefsini paklamayıp kalbini temizlemediği için cevheri pis kalmıştır.⁴⁵²

⁴⁴⁸ Benzer rivâyetler için bkz. Müslim, Birr 136; Ebû Dâvûd, Libas 29, (4090)

⁴⁴⁹ Fussilet, 41/26; Gazzâlî, *İhyâ*, III/782-783 - *Kimyâ*, s. 535

⁴⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/785

⁴⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/785 - *Kimyâ*, s. 536

⁴⁵² Gazzâlî, *İhyâ*, III/786 - *Kimyâ*, s. 536-537

Gazzâlî'ye göre kibirlenmenin diğeri bir sebebi de amel ve ibadettir. Zâhid ve âbid kişiler izzet, kibir ve halkın gönüllerini çelme rezilliğinden bir türlü yakalarını sıyıramazlar. Bunların gerek dini gerekse dünyevi yaşantılarından kibirler sızar. Dünyaya yönelik işlerindeki kibirleri: Kendilerinin ziyaret edilmelerini başkalarını ziyarete yeğlerler ve bunu bir üstünlük olarak değerlendirirler, halk tarafından ihtiyaçlarının karşılanmasını, kendilerine saygı gösterilmesini, vera ve takvalarının dillerde dolaşmasını, tüm insanlardan üstün tutulmalarını beklerler, ibadetlerini halk üzerinde bir minnet aracı olarak değerlendirme havasına girerler. Dinî hususlarda sızan kibirleri ise: İnsanları helak olmuş, kendilerini de kurtuluşa ermiş olarak görürler.⁴⁵³

Gazzâlî'ye göre dünyevî kibirlenme araçlarından biri soy-soptur. Ona göre soylu bir âileden gelen, tanınmış bir soydan gelmeyi ilim ve amelce kendisinden üstün olsa bile, hor görür. Bazıları o kadar büyüklenir ki tüm insanları kendi malı, kölesi olarak değerlendirirler.⁴⁵⁴

Yine ona göre dünyevî kibirlenme araçlarından bir diğeri de güzellikle övünmektir. Bunun daha çok kadınlar arasında görülen bir kibirlenme çeşidi olduğunu söyler.⁴⁵⁵

Gazzâlî'ye göre geri kalan dünyevî kibirlenme araçları da şunlardır:

Mal ile kibirlenmek, bu, zengin hazinelere sahip olup-olmamaları bakımından hükümdarlar arasında, ticarî malları konusunda tüccarlar arasında, geniş arazilere sahip olmaları noktasından çiftçiler arasında, güzellik ve zevk düşkünleri giysileriyle atları ve binekleriyle övünürler. Zengin fakiri horlar ona karşı ululuk taslar.⁴⁵⁶

Kuvvet ve kahramanlıkla övünmek: Böyleleri güçleriyle zayıflara karşı böbürlenirler.

Çevrenin çokluğuyla övünmek: Etrafının, yardımcılarının, akraba ve tanıdıklarının çok olmasıyla övünmek de kibirlenme araçlarıdır. Hükümdarların

⁴⁵³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/788 - *Kimyâ*, s. 537-538

⁴⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/792 - *Kimyâ*, s. 540

⁴⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/793 - *Kimyâ*, s. 540

⁴⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/794 - *Kimyâ*, s. 540

orduların çokluğuyla övünmeleri, âlimlerin kendilerinden istifade edenlerin kalabalık sayılara varmasıyla böbürlenmeleri de bu grupta değerlendirilir.⁴⁵⁷

Gazzâlî, kalbi helak eden kibir hastalığını haset hastalığında olduğu gibi “ilim” ve “amel” yollarıyla tedavi edilebileceğini belirtir. Ona göre kişi, nefsin ve Rabbini hakkıyla bildiğinde her hor varlıktan daha hor, her azdan daha az olduğunu, kendisine yaraşanın da tevazu olduğunu bilir. Azamet ve ululuğun ancak Allah’a yaraştığı şuuruna erer.⁴⁵⁸

Yine düşünürümüze göre nefsin tanıyan kişi kibrin gerektirdiği davranışları tespit ederek terslerini yapmaya çalışmalı ve mütevaziliği tabii bir haline gelinceye değin bunu sürdürmelidir. Çünkü gönüller güzel huyları ilim ve amelin birleşmesiyle elde ederler.⁴⁵⁹

3.2. Gazzâlî’ye Göre Kalbin Eğitimi

İnsan bedeninde merkezî konuma sahip olan kalp, diğer organlara hâkim bir idâreci gibidir. Aynı şekilde Gazzâlî’ye göre rabbânî latîfe diye de adlandırılan manevî kalpte insandaki manevî güçlerle bağlantısı olan ve onları idâre eden bir yönetici konumundadır. İşte bu yönetici konumunda olan kalbin korunması ve eğitilmesi gerekmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) hadislerinde kalbin bozuk olması halinde tüm vücûdun da bundan olumsuz etkileneceğini söylemiştir. Nasıl ki bir şeyin merkezi bozursa civarı da bozuktur. Kalbin bozuk olması durumunda diğer organlar da fiillerinde ona iştirak edecektir. Dolayısıyla kalp en önemli organımızdır. Aynı zamanda aklın da merkezi olan kalbin düzgün çalışması için istenilen kıvama getirilmesi gerekmektedir. Biz de burada Gazzâlî’de kalp eğitiminde önemli gördüğümüz bazı konuları işleyeceğiz.

3.2.1. Nefs Tezkiyesi

Tezkiye, sözlükte “temizlemek, arıtmak”⁴⁶⁰ gibi anlamları ifade eden Arapça bir kelimedir. Tasavvufta, nefsi, ona bulaşan kir ve pastan temizleyerek nefsi-i

⁴⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/794 - *Kimyâ*, s. 541

⁴⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III/806

⁴⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/811

⁴⁶⁰ İbn Manzûr, a.g.e., XIV/358

emmâre mertebesinden nefs-i mutmainne mertebesine çıkarmak, ruhu manevî kirlere arındırmak demektir.⁴⁶¹ Kur’ân-ı Kerîm’de, “*Nefsini arıtan felâha erdi*”⁴⁶² şeklinde bahsedilen husus, nefsi, kirlen şeylerle alâkalıdır. Kısaca, nefsi yerilen ahlâktan, övülen ahlâka yükseltmeye tezkiye denir.⁴⁶³

Nefs, kalp hastalıklarından korunmadan sağlam ve emin bir karaktere ulaşması mümkün değildir. Zîrâ her an şeytanın vesveselerine açıktır. İyi karakter vasıflarının kazanılması ve korunması, i’tidâl ve vesveselerden korunmaktır.⁴⁶⁴

“Ahlakta i’tidâl, nefsin sıhhatli olmasından, i’tidâlden ileri veya geri gitmek ise nefsin hastalığındandır. Nitekim i’tidâle riâyet beden mizacı için sağlamlık, i’tidâlden ayrılmak da beden için bir derttir.”⁴⁶⁵

Gazzâlî, nefs-beden benzetmesi yaparak nefsin tedavisi ve olgunlaşması hakkında şöyle demektedir: “Nefs tedavisinde onu rezilliklerden ve düşük huylardan temizleyip faziletleri ve güzel ahlakı kendisine zerk etmek bir bedendeki hastalıkları yok etmek suretiyle bedeni tedavi edip onu sağlığına kavuşturmaya benzer. Beden ilk başta mükemmel olmayıp büyümek ve gıda verilmekle nasıl gelişiyor, olgunlaşıyorsa; nefis de noksan ve fakat olgunlaşmayı kabul edecek bir istidatta, yetenekte yaratılır. Nefsin tekâmülü, olgunlaşması da terbiye, ahlakı güzelleştirme ve ilimle beslemekle sağlanır. Yine nasıl ki beden sağlam olduğu zaman doktorun vazifesi sağlığı korumak esasları sağlamak (koruyucu hekimlik); vücut hastalandığında ise sağlığı tekrar kazandıracak önlemleri almak ise; sendeki nefis de bunun gibidir: Eğer nefsin temiz, iyi huylarla bezeli ise senin vazifen de nefsinin bu durumunu korumaya, duruluğunu daha da arıtmaya çalışmandır. Yok, olgun ve duru değilse ona bu meziyetleri kazandırman gerekir.”⁴⁶⁶

“Nefsini tezkiye etmek için; eğer nefsin temizlenmiş ise, onu koru; meyledici ise i’tidâle çevirerek kuvvetlendir. Nefsin temizlenmesi, bir daha kötü sıfatlara iltifat etmeyecek şekilde olacaktır. İfrât ve tefrîtin arasında mu’tedil olan güzel huyun

⁴⁶¹ Mehmet Canbulat, “Tezkiye”, a.g.e., s. 576

⁴⁶² Şems, 91/10

⁴⁶³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2005, s. 661

⁴⁶⁴ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 243

⁴⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/133

⁴⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/133

nefiste yerleştiği şöyle anlaşılır: O huyu gerektiren fiillere bakılır, o fiilden haz duyuyorsan, o fiili gerektiren huy (karakter) sende yerleşmiştir.⁴⁶⁷

Resûlullah (s.a.v) sözünde övdüğü güzel huy: “*Mü’minlerin îmân bakımından ekmeli, huyca en güzeli ve ehline, âilesine karşı en lütufkâr olanıdır.*”⁴⁶⁸

İnsanda nefsin mu’tedil olması ve böylece güzel karakterlerin nefse yerleşmesi için aklın nefsi kuşatan olumsuz etkilere galip gelmesi gerekir. Bunu da Gazzâlî “*İhyâ’u ulûmi’d-dîn*” adlı eserinde şöyle dile getirmiştir:

“Hâkim dediğimiz akıl, doğan parlak nûr ve nüfûz eden basîreti sayesinde şeytanın pisliklerini açığa çıkarmakla onun hîlesini defetmeye ve gazâbını domuz (şehvet) üzerine musallat etmek sûretiyle onun şehvetinin hırsını kırmakla yükümlüdür. Çünkü öfke ve gazapla şehvetin gücü kırılır, domuz şehvetini gazap köpeği üzerine salmakla da köpeğin zararı savuşturulur, böylece gazap köpeği ile şehvet domuzu kendi yönetimine râm olurlar.⁴⁶⁹

Şâyet akıl dediğimiz hükümdar böyle yapar, şehveti gazap ve gazabı da şehvetle yener ve buna muktedir olursa iş adalete dönüşür, her şey doğru yolda gider. Şâyet şehvet ve gazabı yenemezse, o zaman onlar akli yener ve kendi idârelerine alırlar. Çünkü bu davranışı ile efendiyi köle, padişahı vatandaşı, gâlibi mağlûb hale getirmiş olur. Efendilik, kahır ve galebe, üstün olmak, aklın hakkıdır. Aksine akli, gazap ve şehvetin, şeytanın hizmetine vermiştir.⁴⁷⁰

Bu üç düşmana gösterdiği saygının bir gereği olarak kalbine birtakım kötü sıfatlar nüfuz edecek ve bunlar birike birike, yığıla yığıla kalbi helâk edip öldüren bir pas, bir mühür durumuna gelecek. Şehvet domuzuna saygı göstermenin sonucu hayâsızlık, çirkeflik, savurganlık, başkalarına karşı cimrilik, riyakârlık, utanmazlık, hırs, doymazlık, yaltaklık, çekememezlik, kin ve başkalarının felaketine sevinmek gibi kötü sıfatlar meydana gelir. Gazap köpeğine boyun eğmenin neticesi ise kırgınlık, rezalet, kibir, gurur, istihzâ, küçümseme, başkalarını hafife alma, kötülük beklentisi, zulüm arzusu gibi yerilmiş sıfatlar meydana gelmesidir. Şeytan domuzuyla gazap köpeğine saygı göstermek suretiyle şeytana boyun eğmenin sonucu

⁴⁶⁷ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 135-136

⁴⁶⁸ Tirmizî, *İmân*, 6

⁴⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/27

⁴⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/27-28

da düzenbazlık, hile, sahtekârlık, kurnazlık, cüret, aldatma, çirkef lakırdılar ve benzeri yerilmiş sıfatlar meydana gelir.”⁴⁷¹

Bu kirlerden temizlik için gerekli olan, “Ma’rifete ulaşmak için her şeyden önce nefsini ve onun hususiyet ve kuvvetlerini bilmen lazımdır. Nasıl ki bir adam Âliyi tanımadan onun kim olduğunu bilmeden bir ticârî iş ve herhangi teşrîki mesai yapamazsa, bunun gibi rûhunu ve nefsinin de tanımadan onunla bir mücâdeleye girişmek ve mücahede yapmak zordur. Mücahede, nefsinin tezkiye etmek, onu bütün kötülüklerden temizlemektir. Kötü sıfatlardan kurtararak selâmete ulaştırmaktır. Onun tezkiyesi demek küfür ve mâsiyetten kurtararak Allah’a şirk (ortaklık) koşmayarak ibâdet ve tâatta bulunarak nefsi temizlemektir.”⁴⁷² Allah’u Teâlâ Kur’anı Kerim’de mücâhedenin mânâsını şu âyette iki cümleyle açıklamıştır:

*“Kendini arıtın (zekkâhâ) saâdete ermiştir. Kendini fenâlıklara (dessâhâ) gömen kimse de ziyâna uğramıştır.”*⁴⁷³

Dessâhâ, onu (nefsi) günahları işlemek ve cehâletle gizlenmesi anlamındadır. Burada izâh ettiğimiz şey, nefsi tanımaktır.⁴⁷⁴ Allahu Teâlâ, nefsi çok büyükleyerek kendisine nisbet ederek şöyle buyuruyor:

*“Rabbim meleklere şöyle demişti: “Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onun yaratılışını tamamlayıp, rûhumdan üflediğim zaman, ona secdeye kapanın.”*⁴⁷⁵

Allah’u Teâlâ, insanın gözle görülen cisimle, akılla ve basîretle idrâk olunan nefisten yaratıldığına dikkati çekmiştir. Cesedi toprağa izâfe etti; rûhumuzu ise kendisine izâfe etmiştir. Ruh ile -bizim nefis dediğimiz- basîret erbâbının dikkatini çekerek insânî nefsin İlâhî işlerden olduğunu, bunun için hakîr ve yeryüzüne mensûb cisimlerden çok yüksek ve ulvî olduğunu irâde etmiştir. Bunun için Allah’u Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“Ey Rasûlüm! Sana ruhtan soruyorlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir.”*⁴⁷⁶

⁴⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/28

⁴⁷² Gazzâlî, *Mîzân*, s. 47

⁴⁷³ Şems, 91/9, 10

⁴⁷⁴ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 48; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 244

⁴⁷⁵ Sâd, 38/71, 72

⁴⁷⁶ İsrâ, 17/85

“Allah’ı unutmuş, Allah’ın da onlara kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın! Onlar, yoldan çıkmış fâsıklardır.”⁴⁷⁷ Allah’u Teâlâ, birbirine bağlı iki şeyi tenbîh etmektedir. Birinin unutulması diğerinin unutulmasına sebep olmaktadır.⁴⁷⁸ Allah’ın unutulması, nefsin unutulmasına, nefsin unutulması da Allah’ı unutmaya götürüyor.⁴⁷⁹ Allah’u Teâlâ şöyle buyuruyor: “Biz onlara hem ufuklarda ve hem kendi nefislerinde delillerimizi göstereceğiz ki, Kur’an’ın hak olduğu kendilerine açıkça belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması yetmez mi?”⁴⁸⁰

Nefsini bilmeyen, başkasını hiç bilmez. Allah’u Teâlâ, kullarına hacminin küçüklüğüne rağmen, bütün âlemin acayıplıklarına denk olabilecek vasıfları insan şahsiyetinde toplamıştır. Sanki âlemin muhtasar bir nüshası haline gelmiştir. Tâ ki insan, tefekkür ile Allah’ı bilmeye ulaşsın.⁴⁸¹ Âfâk (kâinat) ve nefis tetkikinden uzak olanlar ve tefekkürden mahrum bulunanların Allah’ı bilmeleri mümkün değildir.⁴⁸²

Nefsin iki cephesi vardır: Bir yüzü bedene dönüktür ki bedenın şehvetlerinden ve âfetlerinde müteessir olmaması kabil değildir. İkinci yüzü ise yüce ve şerefli bir tarafa döndürülmüştür. Saadet sebeplerinin indiği yerdir. Bu kuvvetlerin ilimlere nisbeti üç mertebede hâsıl olur:⁴⁸³

Birincisi: Çocuğun yazı yazmaya kâbiliyyeti gibi. Çocukta yazı yazma gücü akıldan uzak bir kuvvet hâlinde vardır. İlim de bu durumdadır.

İkincisi: Aklın kabul ettiği zarûrî ilk bilgilerin hâsıl olması bakımından mümeyyiz, muharrik ve yeni bâliğ olmuş çocuğun durumu gibi. Bu kuvvet yazmaya karşı mutlak bir kuvvet olarak bulunmaktadır. Çocuğun birleşik hallerini bilmeden harfleri tek tek yazmaya karşı durumu gibi.

Üçüncüsü: Kesbî mâlûmâtın hepsini kuvveden fiile çıkarmasıdır. Kendisinde depolanmış gibidir. İsteddiği zaman ona döner ve istediği kadar ondan alır. İlimlerde bunun hâli yazmaktan gâfil sanatkâr, zeki bir kâtibin yazıya karşı olan hâli gibidir. Yazmaya son derece hazırdır. Bu insânî derecenin nihâyetidir. Yalnız bu derecede

⁴⁷⁷ Haşr, 59/19

⁴⁷⁸ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 49

⁴⁷⁹ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 245

⁴⁸⁰ Fussilet, 41/53

⁴⁸¹ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 50

⁴⁸² Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 245

⁴⁸³ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 57-58

mertebeler vardır. Mâlûmâtın azlığı, şerefi ve hafifliğine, tahsil yoluna göre çeşitli olur.

Mâlûmât, ilâhi ilhamla, öğrenme ve iktisapla tahsil edilir. Bu ise çabuk ve yavaş yavaş olarak husûle gelmektedir. Bu ilimde, enbiyâ, evliya, hukemâ ve ulemânın menzilleri birbirinden farklı olur. Bu farklılık dolayısıyla da dereceleri ve mevkîleri de farklı olur. En yüksek mevkî, hakikatlerin hepsi veya ekserisi tekellüfsüz ve iktisapsız olarak ilâhî bir keşifle en kısa zamanda kendilerine verilen nebîlerin derecesidir. Bu, insanoğlunun elde edebileceği ve böylece Allah'a (mekân bakımından değil; manevi bakımdan) yaklaşacağı yegâne saadettir.⁴⁸⁴

Mümeyyiz âkilin hâlini ve ilimlerden ne kazandığını bilmez. Âkil de enbiyâ ve evliyâullâhın Allah'ın lütuf ve rahmetinden neler lütfe ettiğini bilmez. Bu konuda Allahu Teâlâ: “Allah'ın insanlara lütfe ettiği rahmeti (mal, güvenlik, sıhhat, ilim ve peygamberlik) engelleyip tutacak kimse yoktur”⁴⁸⁵ buyurmuştur. Bu rahmet, ilâhî cömertliğin hükmüyle taksim edilmiş, hiç kimseye cimrilik yapılmamıştır. Fakat, nefsi kirlerden ve bulanıklıktan temizlemek ve tezkiye ile kabûle hazırlaması mutlaka lazımdır.⁴⁸⁶ Nefsin altındaki tarafla aşırı meşguliyetinden ve şeytanın vesveselerinden temizlenen ve üstündeki kendisinden istifâde ettiği tarafın (melek) yardımını çekebilmesi tezkiyeye bağlıdır.⁴⁸⁷

Tezkiyeden sonra yerleşen iyi hasletler, kalbe gelirse, kalp aynasının parlaklığını, nûrunu artırır. Hakkın tecellisi orada parıldamaya, dinde arzulanan, istenen işin hakîkati ona keşfolunmaya başlar. Rasûlullah (s.a.v)'in şu sözünde bu kalbe işaret vardır: “Allah, hayrını murat buyurduğu kulun kalbinde bir öğütçü yaratır.”⁴⁸⁸ Zikri İlâhî'nin yerleştiği kalpte bu kalptir: “Dikkat edin! Allah'ı zikretmekle kalpler mutmain olur.”⁴⁸⁹ Bu huzûru zikrullah'ta bulamayan kalpler

⁴⁸⁴ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 58-59; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 245-246

⁴⁸⁵ Fâtır, 35/2

⁴⁸⁶ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 60-61

⁴⁸⁷ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 246

⁴⁸⁸ Nasıruddîn Elbânî, *Silsiletü'l Ehâdîsi'z Zaîfe ve'l-Mevzûa*, Amman, 1984, V (2124)/143

⁴⁸⁹ Ra'd, 13/28

perdelidirler. Kalbin tatmîni ve kemâli zikrullah'tadır.⁴⁹⁰ İmin kalpte husûlune perde senin yönündedir. Yoksa Rahmet-i İlâhiye yönünden perdelenmiş değildir.⁴⁹¹

3.2.2. Riyâzet

Sözlükte “terbiye etmek, eğitmek, ıslah etmek, boyun eğdirmek, idman” anlamlarına gelen riyâzet, tasavvufta, nefsi eğitmek üzere aç, susuz ve sevdiği şeylerden mahrum bırakmaya, çekici ancak zararlı olan isteklerinden uzak kalmaya, faydalı ama zor şeyleri yapmaya kişinin kendisini alıştırmaya demektir.⁴⁹² Râğîb el-İsfahânî’de riyâzeti, “Bir işi rahat yapması ve maharet kazanması için nefsi çokça alıştırmaya tabi tutmak”⁴⁹³ diye tarif eder.

Nefsi ibadete alıştırmak üzere eğitmek de, riyâzettir. Nefis cihadı bir ömür boyu sürer. Bu yüzden sûfîler, tasavvufu “barışı olmayan savaş” olarak nitelmişlerdir.⁴⁹⁴ Kişi riyâzet yoluyla içindeki kibir ve kendini beğenme duygusunu kaldırıp atar, halkı hakir görmeyi onulmaz bir illet olarak görür, nefse uymanın Allah’a giden yolda en büyük engel olduğu bilincine ulaşır. Riyâzet sayesinde kul nefesine hâkim olur, bayağı arzularını dizginler, aşırılıkları bertaraf ederek kendisini disiplin altına sokar. Riyâzetten maksat güzel ahlâka sahip olmaktır.⁴⁹⁵

Kalp eğitiminde büyük önemi haiz olan riyâzet hakkında düşünürümüz şöyle demektedir: “Riyâzet, nefsi hayra alıştırmak, onu yumuşaklıkla yavaş yavaş kolay işlerden ağır işlere adım attırmak, böylece devam ederek önceleri zor gelen bütün iş ve hallerin kendisine kolay geleceği bir dereceye kadar onu ilerletmektir.”⁴⁹⁶ Gazzâlî, “*İhyâ’u ulûmi’ d-dîn*” adlı eserinde bu konu hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “Riyâzet, kulun huy halini alıncaya kadar iyi işleri yapmakta kendini zorlaması demektir. Bu ise kalp ile organlar arasındaki acayip münasebetin bir neticesidir. Yâni nefis ile beden arasındaki münasebetten meydana gelir. Çünkü kalpte beliren her sıfat izlerini organlara iletir. Böylece organları tamamen kalbe uygun bir şekilde

⁴⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/28; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 246

⁴⁹¹ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 61

⁴⁹² Mehmet Canbulat, “Riyâzet”, a.g.e., s. 489; Ethem Cebecioğlu, a.g.e., s. 521

⁴⁹³ Râğîb, a.g.e., II/522

⁴⁹⁴ Ethem Cebecioğlu, a.g.e., s. 521

⁴⁹⁵ Mehmet Canbulat, “Riyâzet”, a.g.e., s. 489

⁴⁹⁶ Gazzâlî, *Ravdatu’l-Tâlibîn*, s. 214

hareket ederler. Organların yaptığı her işin de kalpte bir tesiri olur.”⁴⁹⁷ diyen Gazzâlî, sözüne şu örneklerle açıklık getirir: “Hattatlık yeteneği olan biri iyi bir hattat olmak istiyorsa izleyeceği tek yol vardır, o da uzman bir hattatın yaptığı gibi sürekli yazı yazması, hat çalışmaları yapması ve güzel hat çıkarıncaya kadar bunu uzun süre devam ettirmesidir. Çünkü hattatın işi güzel hat çıkarmasıdır. Önceleri kendini zorlayarak hattata benzemeye çalışır. Derken meşkini sürdürür sürdürür sonunda kendisinden de doğal biçimde güzel hatlar çıkmaya başlar. Başlangıçtaki zorlanması tabiileşir, hattatlık sıfatı ruhuna yerleşir. Burada adamın yazısını güzelleştiren güzel yazıdır. Ancak bunu ilk önceleri zorlanarak başarabiliyorken daha sonra buradan kalbine doğru bir iz yükselmiş sonra da kalbinden eline doğru bir etki inivererek doğal bir şekilde güzel hatlar çıkarmaya başlamış olur. Bunun gibi, fıkıh âlimi olmak isteyen de yapacağı iş fıkıhçıların yaptıklarıdır. Bu da kalbinde fıkıh sıfatı yerleşinceye kadar, fıkıh melekesi kazanıp fıkıh âlimi oluncaya kadar fıkıh alanında çalışmasıdır. Yine cömert olmak, iffetli olmak, uysal olmak, mütevâzi olmak isteyen kişi bu niteliklerdeki şahısların davranışlarını yapmalı, doğallık kazanıncaya değin bunları yapmaya zorlanmalıdır.”⁴⁹⁸

Riyâzetin dört ilkesi vardır: az yemek, az uyumak, az konuşmak ve varlıkların ezalarına katlanmak. Az yemekten şehvetlerin ölümü, az uyumaktan iradelerin duruluğu, az konuşmaktan âfetlerden selâmet, eziyetlere katlanmaktan da gayelere varma neticeleri elde edilir. Kula en çetin gelen şey kabalıklar karşısında uysallık, eziyetler karşısında da sabır göstermesidir.⁴⁹⁹ Çünkü riyâzet sabrın meyvesidir.⁵⁰⁰

İnsanlar riyâzetin sırrı hakkında dörde ayrılırlar:

1. Kalbini Allah zikri istilâ etmiş kişi. Bu mertebedeki kimse dünyaya sadece zaruri geçimini sağlayacak şekilde yönelir. Böyle biri sıddık kişilerden sayılır. Bu mertebeye ancak uzun süren riyâzet ve şehvetlere karşı uzun zaman sabır gösterme sayesinde ulaşır.

2. Kalbini dünya sevgisi kaplamış, kalbinde zikrullah için sadece hadis-i nefis kabilinden yer almış kişidir, Allah’ı kalbiyle değil de diliyle anar.

⁴⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/130

⁴⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III/130

⁴⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/145

⁵⁰⁰ Gazzâlî, *Ravdatu’-Tâlibîn*, s. 214

3. Hem din hem dünya ile meşgul olan ama kalbinde din ağır basan kişidir.

4. Hem din hem dünya işleriyle uğraşan ama kalbinde dünya daha baskın bulunan kişidir.⁵⁰¹

Riyâzette önce kötü huyu çıkarmak için muhalefet etmek, sonra iyi ameller, ibadetler yaparak nefsi iyiliklere alıştırmak gerekir. Amel aynı zamanda riyâzeti sağlayıcı ve yardımcı olmaktadır.⁵⁰²

3.2.2. İbadet

Sözlükte “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma”⁵⁰³ anlamlarına gelen ibadet dinî bir terim olarak insanın Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O’nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanıldığı gibi daha genel olarak aynı mahiyetteki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder.⁵⁰⁴

İbadetler, daha geniş ifadesiyle ameller (bilinçli her çeşit davranış) bir taahhüt, bir bağlanmadır. Bu bağlanma, ona zıt ve karşı olan pek çok eğilimleri aşarak devam eder. İnsandaki duygusal güçler birbirleriyle mücadele eder. İnsanı ikiye böler ve insana kendi tasarılarına, projelerine göre düzenleme ve yönlendirme görevini empoze ederler.⁵⁰⁵

Amel ile kastedilen, nefsânî şehvetlerin riyâzeti, gazabın tutulması ve bu sıfatları aklın ve mantığın etkisi altında kullanmak şartıyla, nefsin kötü niyetlerini yerine getirmemekle, aklın hükmü etkisi altında yapılan iyi, güzel, salih işler ve davranışlardır.⁵⁰⁶

Temizliğin en önemlisi kalbin kötü huyların pisliğinden arıtılması, paklanmasıdır. Lâkin zâhiri temizliğin iç temizliğe tesiri yoktur denemez. Zira insan tam bir abdest alıp, beden ve elbisesinin temizliğine dikkatle riâyet ettiğinin zevkine vardığında, kalbinde daha önce bulamadığı ferahlık ve rahatı bulur. Buna sebep olan da görülen âlem ile görülmeyen âlem arasındaki alâkadır.⁵⁰⁷

⁵⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/147

⁵⁰² Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 249

⁵⁰³ İbn Manzûr, a.g.e., III/273

⁵⁰⁴ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *DİA*, XIX/233

⁵⁰⁵ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, İstanbul, 2003, s. 118

⁵⁰⁶ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 38

⁵⁰⁷ Gazzâlî, *Erbaîn fî Usûliddîn*, s. 50

Kalbin marifetlerinden âzâlara eserler aktığı gibi, âzâların iyi hareketlerinden de kalbe nurlar yükselir.⁵⁰⁸ Amelin tesiri, gerekmeveni izâle içindir. İlimde çalışma ise, gereklinin tahsiline çalışma demektir. Gerekli olana yer açmak için gerekmevenin izâlesi şarttır. Üzeri paslanmış, parlaklığını kaybetmiş ve üzerinde şeklimizi göremediğimiz bir aynanın sûretleri kabûle müsait olması ve üzerine gelen sûretleri olduğu gibi aksettirmesi için cilâlanması ve görülmesi istenenin aynanın tam karşısında koyması lazımdır.⁵⁰⁹ Uzun ömür sâyesinde ibadet çoğalınca mükâfât da çoğalır. Nefis de daha çok tezkiye edilir ve temizlenir. Ahlak daha da kuvvetlenir, kökleşir ve insanda yerleşir. Zaten ibadetlerin gayesi kalpte olumlu etkiler yapmalarıdır. Bu etkiler de ibadetlere çokça devam etmekle pekişir.⁵¹⁰ Çünkü amelin mânâsı, nefsi alt tarafa yani süfliyâta bağlayan alçak alâkaları gidermek için nefsi İlâhi ve âlî tarafa çevirmekle şehvetleri kırmaktır. Nihâyet bu alâkaları giderir yahut zayıflatır, İlâhi hakikatları araştırırsa Allah tarafından evliyâ, enbiyâ ve siddîkine akan o şerefli ırmaktan ona da akar.⁵¹¹

Aşağıda kalbi cilalayıp temiz hale gelmesinde büyük önem arzeden ibadetlerden namaz, oruç ve zekât konularını ele alacağız.

3.2.2.1. Namaz

Farsça'da "tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet" anlamına gelen namaz, sözlükte "dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak"⁵¹² mânâlarındaki arapça "salât" kelimesinin karşılığı olarak türkçeye geçmiştir. Terim olarak salât tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî ibadeti ifade eder.⁵¹³

Alâkalardan sıyrılıp, derin murâkabe ve muhâsebe ile yaratana yönelmek olan namazın ibâdetler arasında özel bir yeri ve karaktere tesiri vardır.⁵¹⁴

⁵⁰⁸ Gazzâlî, *Erbâîn fi Usûliddîn*, s. 50

⁵⁰⁹ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 72-73; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 249

⁵¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/128

⁵¹¹ Gazzâlî, *Mîzân*, s. 74; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 250

⁵¹² İbn Manzûr, a.g.e., XIV/464

⁵¹³ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Namaz", *DİA*, XXXII/350

⁵¹⁴ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 261

Gazzâlî, İslam dininin beş şartından biri olan ve dinin direği sayılan namaz konusunu “*İhyâ’u ulûmi’d-dîn*” adlı eserinde detaylıca işlemiştir. Bizde burada konumuzun gereği namazın huşû ve kalp huzuru ile olan ilintisine ağırlık vereceğiz.

Gazzâlî, kalbi parlatmak, Allah’ı anmayı yenilemek ve îmanın kalpte kökleşmesini sağlamak için emrolunan namazı⁵¹⁵ “içinde zikir yapılan, Kur’ân okunan, rukû, secde, kiyâm ve oturuş bulunan davranışların biçiminden meydana gelen bir ibadettir”⁵¹⁶ diye tarif eder. Kalp huzurunu namazın ruhu⁵¹⁷ olarak niteleyen Gazzâlî, namazı huşû ve kalp huzuru ile kılmanın şart olduğunu,⁵¹⁸ çünkü rukû ve secde ile güdülen gayenin Allah’ın yüceliğini ikrar olduğunu söyler.⁵¹⁹

Gazzâlî, namazın rükün ve şartları yerine getirilirken kalbin alması gereken durumları detaylıca ele alır. Biz aşağıda bunlardan birkaçına temas edeceğiz.

1. Gazzâlî, ezan okunurken yapılacak kalbî hazırlığı şöyle izah eder: “Ey Müslüman! Müezzinin çağrısını işittiğinde kalbine hemen kıyâmet günündeki çağrının dehşetini getir, dış organları ve düşüncelerine süratle icâbete hazırlan, dünyada bu ezana hızlıca koşanlar, en büyük arz gününde nazikçe çağrılacaklardır. Kalbini bu çağrıya ver, eğer ezan okunduğunda coşku ve sevinçle dolu olduğunu, bir an önce camiye gitmek istediğini tespit edersen; bil ki amellerin önüne serileceği günde sana muştı verilecek, kurtuluş müjdesi gelecektir. Bundan ötürü Peygamber (s.a.v.): “*Ya Bilal! Bizi rahata kavuştur*”⁵²⁰ yani namaz ve çağırma vâsıtası olan ezanla bizi huzura kavuştur demektir. Çünkü Peygamber (s.a.v.)’in gözyaşlılığı namazdaydı, namazı gözünün bebeği gibi görürdü.”⁵²¹

2. Düşünürümüz temizliği namaz kılınan yerin temizlenmesi, elbisenin temizlenmesi, vücûdun temizlenmesi şeklinde sıraladıktan sonra, en önemli temizliğin kalp temizliği olduğunu şu sözleriyle tekid eder: “Bunları yap, ama senin zatını teşkil eden özün olan kalbini temizlemekten gaflete düşme. Onu tevbe ile günahlarına pişmanlık duyma duygularıyla, gelecekte yapmamaya içtenlikle niyet

⁵¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, I/371

⁵¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I/370

⁵¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I/373

⁵¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I/369

⁵¹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I/371

⁵²⁰ Dârakutnî, *el-İlelü'l-Vâride fi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*, Riyad, 1985, IV/121; Ebû Dâvûd, Edeb, 78

⁵²¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I/383

ederek temizlemeye çalış. İç âlemin kalbinin temizliğiyle temizlenir. Çünkü kalp, mabûd olan Allah'ın nazargâhıdır."⁵²²

3. Gazzâlî, avret yerlerini örtme sırasında yapılacak kalbî hazırlığı şu şekilde açıklar: “Bunun manası vücudunun çirkin yerlerini varlıkların gözlerinden saklamandır. Zira bedeninin dışı varlıkların görme mahallidir. Ancak Rabbinin görüp bildiği iç âleminin çirkinlikleri, kalbinin kötülükleri hususunda neler düşünüyorsun? Bu kötülükleri gönlüne getir, nefsenden onları örtüp saklamasını iste. Allah'ın gözünden hiçbir şeyin saklanamayacağına kesinlikle inan. Kötülükleri ancak pişmanlığın, hayânın ve Allah korkusunun örteceğini bil. Bu günahları kalbine getirmekle nefsinin gizli bölümlerinden kork ve hayâ varlığını fıskırtmaya çalış. Bu sayede nefsin alçalır, kalbin utanma duygusu altında ezilir.”⁵²³

4. Gazzâlî, niyet sırasında yapılacak kalbî hazırlığı da şu şekilde izah eder: “Niyet, Allah'ın sevâbını umarak azabından korkarak, ona yaklaşmayı isteyerek günahlarının çokluğuna rağmen kendisine yalvarman için sana izin verdiğini bilerek namaz emrine ve namazı tamamlamak için Aziz ve Celil Allah'ın emrine icabeti gönlünden geçirmendir. Öyle ise içinde Allah'a yalvarmanın kadrini büyült, kime yalvardığına, nasıl yalvardığına ne ile yalvardığına bak. İşte o anda arından alınının terlemesi dehşetten eklemlerinin sarsılması korkudan da yüzünün sararması lazım gelir.”⁵²⁴

5. Gazzâlî, tekbir alma ve kur'an okuma esnasında kalbin alması gereken durumu şu şekilde izah eder: “Sen “Allahü Ekber” –Allah her şeyden büyüktür dediğin zaman kalbinde ondan büyük bir şeyin bulunmaması, dilinin söylediğini kalbinin yalanlamaması gerekir. Gönlünde Allah'tan daha büyük bir şey varsa, arzuların Allah'ın emrinden daha üstünse ve sen Allah'tan çok isteklerine boyun eğiyorsan, isteklerini ilahlaştırmış, onları yüceltmişsin demektir.”⁵²⁵ Düşünürümüz burada dil ile kalbin birbirine bağlı olduğunu ve kalpte Allah'tan başka şeylerin bulunmasının tehlikeli olduğunu vurgulamaktadır. Kur'an okumada insanlar üç gruba ayrılır:

⁵²² Gazzâlî, *İhyâ*, I/383

⁵²³ Gazzâlî, *İhyâ*, I/383-384

⁵²⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I/385

⁵²⁵ Gazzâlî, *Erbâin fi Usûliddîn*, s. 55 - *İhyâ*, I/385

1) Dili hareket ettiği halde kalbi gaflette bulunan kişiler.

2) Dili hareket ettiği gibi kalbi de dilini izleyen, dilin söylediklerinin manâsını anlayan sanki bir başkasından dinliyormuş gibi olan şahıslar.

3) Kalbi önceden manâlara nüfûz eden ve ardından dilini kalbinin hizmetine verip onun tercümanlığını yaptıran zâtlar.⁵²⁶ Gazzâlî, bu şekilde insanları Kur'an okumada gruplara ayırdıktan sonra namazda okunan âyet ve zikirlerde takınılacak tavırları ayrıntılarıyla açıklar: “*Bismillâhirrahmanirrahim*” dediğin zaman bununla bereket umarak Allah'ın kelâmını okumaya niyet et. Besmelenin manâsının: “Bütün işler Allah'ın yardımıyla yapılır” demek olduğunu anla. “*Elhamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn*” dediğinde kalbin Allah'ın nimetlerine karşı olan şükür ve nimetlerine olan şükrünün sevinci ile dolmuş olmalı. Çünkü bütün nimetler Allah'tan gelir.⁵²⁷ “*Errahmânirrahîm*” dediğinde onun lütuflarının çeşitlerini kalbine getir ki, rahmetini açıkça gösteresin de umudun dirilip canlansın. Ardından “*Mâliki yevmiddîn*” sözüyle onun azâmetini ve haşyetini kalbinde hisset. Çünkü bütün mülk ve saltanat onundur. Kalbine korkuyu getirmenin sebebi de onun hâkim olduğu cezâ ve hesap gününün dehşetidir. Daha sonra: “*İyyâke nâbudu*” sözüyle samimiyetini yenile. “*ve iyyâke nastâin*” sözüyle de acizliğini, ihtiyaç içinde bulunduğunu, her türlü kuvvet ve güçten yoksun olduğunu yeniden ifade et. Tâat ve ibâdeti ancak onun yardımıyla yaptığını kafana sok. “*İhdinassırâtmüstakîm*”-bizi dosdoğru yola ilet- de. O yol ki bizi kendi tarafına sevk eden, bizi hoşnutluğa çekip götürendir. Sonra arzunu, ne istediğini daha açık, daha belirgin bir halde ve pekiştirerek Fatıha'nın geri kalan bölümünü oku. Geri kalan bu âyetleri okurken kalben Allah Teâlâ'dan peygamberler, sıddikler, şehitler ve sâlih kişiler gibi hidâyet nimetini kendilerine akıttığı kimselerin yollarını isteyip kâfirler ve sapıklar gibi gazaba uğrattığı kimselerin yollarını istemediğini şâhitler göstererek belirt. Sonra bu isteklerinin kabulü için “*Âmin*” de.⁵²⁸ Gazzâlî, fâtihayı bu şekilde kalbî derinlik içerisinde okumanın gerekliliğini, yani namaz esnasında Allah'ın ululuk ve büyüklüğünü kalpten çıkarmamanın önemine vurgu yapar. Aynı şekilde sûrelerin manâlarını da anlayarak okumanın, o sûrelerde bahsedilen emirleri, yasakları, cenneti, cehennemi, öğütleri, peygamberlerden verdiği

⁵²⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I/387

⁵²⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I/387 - *Erbâin fi Usûliddîn*, s. 55

⁵²⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I/387-388

haberleri, nimet ve lütufları anma hususunda gaflete düşmemek gerekliliğini söyler.⁵²⁹ Bu kalbî hissedişin anlayış derecelerine göre olduğunu, anlayışın da bilgi çokluğu, gönül temizliği oranında olduğunu söylemekle beraber bu derecelerin sınırlandırılmayacağını da vurgular.⁵³⁰

6. Düşünürümüz kalbin rükû ve secdelerde takınacağı tavır hakkında şu bilgileri verir: “Rükûda kalbini yufkalamaya huşûunu yenilemeye, efendinin izzet ve şerefi karşısında kendi zilletini ve zavallığını anlamaya çalışırsın. Manevî hazları kalbine yerleştirmen hususunda yardım diler, Rabbini tesbih eder ve onun büyüklüğüne şehâdette bulunursun. Çünkü O, büyük olan her şeyden büyüktür. Bu manaları pekiştirmek için onları kalbinde yineleyip durursun. Sonra rükûdan onun sana karşı merhametli olduğunu düşünerek ve “*Semiallahu limen hamideh*” sözünde umudun nefsinde kuvvetlenmiş bir halde doğrulursun. Çünkü bu cümlenin manası: “Allah, kendisine şükreden kimsenin şükrünü kabul eder.” demektir. Şükrünü fazlalaştırman için de hemen arkasından “*Rabbenâ lek elhamd*” - hamd sana özgüdür- cümlesini söylersin. Ardından, kulluk gösterme derecelerinin en yücesi olan secdeye iner ve vücut organlarının en kıymetlisi olan yüzünü, eşyanın en değersizini toprağa koyar, yerleştirirsin. Toprakla yüz arasına hiçbir şey koymayıp çıplak yere secde etmek imkânın varsa bunu yap. Çünkü toprak üzerinde secde etmek huşûu daha çok çeker, zilleti daha belirginleştirir. Nefsini zillet yeri toprağa koyduğunda onu gerçek mekânına, fer’i, aslına ircâ ettirmiş olduğunu düşün. Çünkü sen topraktan yaratıldın. Yine toprağa döneceksin. İşte tam bu secde anında kalbine Allah’ın azâmetini yeniden hatırlat ve “*Sübhâne Rabbiye’l a’lâ*”- çok yüce Rabbimi bütün noksanlıklardan tenzih ederim- de. Birçok defa yinelemek suretiyle bunu pekiştir. Çünkü bir defa söylemenin etkisi cılızdır. Eğer kalbin yufkalaşır ve bu yufkalaşma kendini gösterirse Allah’ın rahmet etmekte olduğuna inan.⁵³¹

Buraya kadar anlattıklarımız namaz esnâsında kalbin alması gereken durumlardır. Gazzâlî, yukarıdaki gibi kalbî derinlik içerisinde namaz kılmanın ancak kalpleri Allah korkusuyla dolu olan kimselerin özelliği olduğunu söyler. Ama müslümanların, kendilerini bu kimselerin namaz kılmaları gibi namaz kılmaya

⁵²⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I/388

⁵³⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I/389

⁵³¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I/390-391

alıştırmalarını, onlar gibi kılmayı başardığında sevinmeleri başaramadığında üzülmelerini, bunu elde etmenin yolunun en azından onlara benzemeye çalışmaları gerektiğini de sözlerine ekler.⁵³² Şu halde namaz kılan kişi eğer namazını tam bir ihlâsla yani Gazzâlî'nin yukarıda bahsettiği şekilde kılsa nefisini daha çok temizleyip, kalbini de daha üst seviyede eğiteceği muhakkaktır.

Buna karşılık günahlara, şehvetlere ve dünyâyâ dalmış, yaptığı yanlışlardan haberdâr olmayan, Allah'ın emirlerine de râzı gelmeyen, üstünlük isteği, gurûr içindeki bir nefisle kılınan namazdan zevk almak imkânsızdır. Bu şekilde kılınan namazın kalbî eğitime katkısı da oldukça azdır. Zaten bu durumdaki nefislere namaz da zor gelir.⁵³³ “*Bu namaz, Allah korkusu duymayanlara ağırdır.*”⁵³⁴ Onun için kalbi zedeleyen bu gibi kötü temâyüllerden kurtulmalı, onun yerine kalbi besleyen amelleri yapması gerekir.

3.2.2.2. Oruç

Oruç Farsçadaki “rûze”, pehlevî dilindeki “rûzek” kelimelerinin türkçeleştirilmiş şeklidir. Arapça “savm” veya “sıyâm”dır. Sözlük anlamı, bir işten kendini tutmak, nefisini engellemektir. Bu iki kelime ve türevleri Kur’ân-Kerîm’de on üç yerde geçer. Orucun faziletlerinden ve hükümlerinden söz eden pek çok hadiste savm ve sıyâm kelimeleri kullanılmıştır.⁵³⁵

Orucun İslam dinindeki terim anlamı, tan yerinin ağarmasından (fecrin doğmasından) güneşin batmasına kadar oruç tutmaya niyet ederek ve oruçlu olduğunu bilerek yemekten, içmekten ve cinsî temastan uzak durmaktır.⁵³⁶

Yüce Allah'ın kullarından yapmalarını istediği her davranışta birçok faydalar, yapmamalarını istediği her davranışta da birçok zararlar vardır. Allah Teâlâ'nın buyruk ve yasaklarına uymanın sağladığı insan akli ile kavranabilecek faydaların yanısıra, bu buyruk ve yasaklar akıl ile kavranamayacak hikmet ve incelikler de içerir. İslam bilginleri, oruç emrinin sebep ve hikmetleri üzerinde düşünerek, orucun faydaları hakkında önemli tespitler ve geniş açıklamalar yapmışlardır. Hz.

⁵³² Gazzâlî, *İhyâ*, I/392

⁵³³ Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 261-262

⁵³⁴ Bakara, 2/45

⁵³⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, “Oruç”, *İnanç Ansiklopedisi*, III/1596

⁵³⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, “Oruç”, a.g.e., III/1596; Ayrıca bkz. Râgıb, a.g.e., II/92

Peygamber'den de bu konuya ışık tutan birçok hadis rivâyet edilmiştir.⁵³⁷ Hiç şüphesiz Gazzâlî'de orucun maddî ve mânevi faydaları hakkında ufuk açıcı bilgiler vermektedir. Biz de konumuz gereği onun orucun mânevi yönüne ve dolayısıyla kalbî eğitime katkısına dair verdiği bilgiler üzerinde duracağız.

İnsanları büyük dertlere sokan aşırılıklar ve taşkınlıklar, çoğu kez mideye bağlı isteklerden ve cinsel arzulardan kaynaklanır. İnsanın insanlığı da bunlara hâkim olabilmesindedir. Oruç, bu konudaki kötü istekleri kırar, değiştirir, düzeltir. Bunların kontrolünü iradenin eline verir. Oruçla nefis mücahedesine alışılır, hayatın zorlukları yenilir, ahiret saadetine erişilir.⁵³⁸ Gazzâlî, orucun sırlarına dair açıklamasında bu hususa şöyle değinir:

a) Oruç, arzuları frenlemek ve yeyip içmemektir. Bu açıdan oruç görülür yanı bulunmayan gizli bir ibâdetdir. Hâlbuki oruç dışındaki tüm ibâdetleri başkalarının görmesi mümkündür. Orucu gören yalnız ve yalnız Allah'tır. Bir başka ifâde ile oruç, sırf sabra dayanan gizli bir ibâdetdir.

b) Oruç, Aziz ve Celil Allah'ın düşmanını kahreden bir ibâdetdir. Çünkü şeytanın saptırma araçları şehvetlerdir. Şehvetlerin güç kaynağı ise yeme ve içmedir. Bunun için Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Kanın dolaşımı gibi, şeytan da insanoğlunun vücudunda dolaşır. Öyle ise onun dolaşım kanallarını açlıkla daraltın.”*⁵³⁹ İşte oruç, şeytanın bu aracını zayıflatır.⁵⁴⁰

Gazzâlî orucun üç derecesinden bahsederken, bedende iştah ve şehvetin tatmin yeri ve aracı olan iki âzayı mide ve cinsel organı, iştah ve şehvet duyduğu şeylerden mahrum etmekten ibaret olan orucu, “sıradan insanların orucu” (avam orucu) olarak; buna ilâveten gözü, kulağı ve diğer âzaları günahattan korumayı “özel kişilerin orucu” (havas orucu) olarak ve tüm bunlara riayet ettikten sonra, kalbini düşük emellerden, dünya düşüncelerinden kısaca, mâsivadan arıtarak bütün varlığıyla Allah'a bağlanmayı ise “daha özel kişilerin orucu” (havâsu'l-havas) diye tanımlar.⁵⁴¹

⁵³⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, “Oruç”, a.g.e., III, 1597

⁵³⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, “Oruç”, a.g.e., III, 1598

⁵³⁹ Bu rivâyet, son cümle hariç (Öyle ise onun dolaşım kanallarını açlıkla daraltın) Müslim, Selam, 23; Ebu Dâvud, Sünnet, 18; Tirmizî, Radâ, 17'de geçmektedir.

⁵⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I/547

⁵⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I/554

Gazzâlî, orucun sırları ve bâtinî şartları konusunu işlerken seçkin kişilerin, yani kalp eğitimini en iyi şekilde yerine getiren şahısların oruçlarının özelliklerinden bahseder. Seçkin kişilerden amacının da sâlih, iyi hal sahibi insanlar olduğunu sözlerine ekler. Bunların oruçlarının organları günah kirlerinden korumak olduğunu bunun da şu altı şeyin yerine getirilmesiyle gerçekleşeceğini söyler.⁵⁴²

1. Gözlerin orucu: Gözleri kalbi meşgul edecek, Allah'ı anmaktan alıkoyacak yerilen ve çirkin görülen her hareketten alıkoymak, görme alanını daraltmaktır. Bilhassa şehveti tahrik eden şeylerden. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurur: *“Harama bakış İblis’in oklarından zehirli bir oktur. Allah korkusuyla bu bakıştan vazgeçen kişiye Aziz ve Celil Allah kalbinde tadını hissedeceği bir iman verir.”*⁵⁴³

2. Dilin orucu: Dili saçma-sapan sözlerden, yalandan, gıybetten, koğuculuktan, pis lakırdılardan, kaba ifâdelerden, çekişip mücâdele etmekten, tartışmalardan koruyup susmaya zorlamak, Allah'ı anmakla meşgul etmek ve Kur'an okumaya yöneltmektir. Bu ameliyeler dilin orucudur. Hz. Peygamber (s.a.v.) buyuruyor: *“Oruç bir kalkandır. Biriniz oruçlu iken sövmesin, cahillik edip dalaşmasın. Birisi kendisi ile dövüşmeye kalkışır veya kendisine küfretmeye yeltenirse ben oruçluyum desin.”*⁵⁴⁴

3. Kulakların orucu: Kulakları çirkin görülen şeyleri dinlemekten korumaktır. Çünkü söylenmesi haram olan her sözün dinlenmesi de haramdır. Dinleyen günaha, yalanda, gıybet ve diğer şeylerde söyleyene ortak olur. Bundan ötürü Allah'u Teâlâ kötü sözlere kulak verenle haram yiyenleri bir tutup âyeti kerîmede meâlen şöyle buyurmuştur: *“Onlar yalana kulak verirler, haram yerler. Eğer sana gelirlerse ister aralarında hükmet, ister kendilerinden yüz çevir. Eğer yüz çevirirsen sana hiç bir zarar veremezler. Eğer hükmedersen aralarında adâletle hüküm ver. Çünkü Allah âdil olanları sever.”*⁵⁴⁵

4. Öteki organların orucu: El ve ayak gibi organları günah ve çirkin davranışlardan, mideyi de iftar vaktinde şüpheli yiyecek ve içeceklerden korumaktır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) *“Nice oruç tutanlar vardır ki oruçlarından açlık ve*

⁵⁴² Gazzâlî, *İhyâ*, I/555 - *Kimyâ*, s. 154

⁵⁴³ Hâkim en-Nisaburî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Beyrut, 1990, IV/350

⁵⁴⁴ Buhârî, *Savm*, 2, 9; Müslim, *Sıyâm*, 30; Ebu Dâvud, *Savm*, 25; Tirmizî, *Savm*, 55

⁵⁴⁵ Mâide, 5/42

*susuzluktan başka faydaları yoktur.*⁵⁴⁶ Gazzâlî, hadisin yorumu ile ilgili şu bilgilere yer verir: “Bu gibi kişilerin oruçlarını haramla açanlar olduğu gibi, kendilerini haram yiyeceklerden alıkoyup haram kılınmış olan gıybetle insanları çekiştirmek sureti ile onların etleri ile iftar açanlar olduğu da söylenmiştir. Bazıları tarafından da organlarını haramdan korumayan kişilerin kast olunduğu da ileri sürülmüştür.”⁵⁴⁷

5. İftarda az yenilmesi: Seçkin kişilere ait orucu tutabilmek için iftar vaktinde helal yiyeceklerden de olsa karnı tıka-basa doldurmamaktır. Allah Teâlâ'nın en nefret ettiği kap helal yiyeceklerle doldurulmuş karındır. Hâlbuki oruç tutmakla güdülen gaye takvaya ulaşmak için acıkıp şehveti kırmaktır. Orucun ruhu ve özü, şeytanın kötülöklere sürüklemek için aracı olarak kullandığı güçlerini zayıflatmaktır. Bu da ancak yemeği azaltmakla mümkün olur.

6. Gönlün korku ile umut arasında olması: Kalbi, iftardan sonra korku ile umut arasında gidip-gelmelidir. Oruçları kabul edilen mukarrep kişilerden mi yoksa oruçları yüzlerine çarpılan bahtsızlardan mı olduğunu bilmediğinden endişe içerisinde olmalıdır. Aslında her ibadetin sonunda böyle bir duygu hissedilmeli, zihin bu endişeleri duymalıdır.⁵⁴⁸

Kalp eğitimi noktasında Gazzâlî'nin seçkin insanların orucuyla ilgili verdiği örneği bu şekildedir. Eğer kişi yukarıda bahsedilen şekilde oruç tutarsa, tıpkı namazdaki gibi kalp eğitimine fayda sağlayacağı kaçınılmazdır. Gazzâlî, insanı helak eden durumlardan birini midenin çok doldurulması şeklinde belirtir ve bu duruma şu sözleriyle açıklık getirir:

“İnsanoğlunu helak eden en büyük tehlike, midesinin doymak bilmeyen arzularıdır. Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın cennet gibi huzur ve istikrar yurdundan çıkarılarak horluk ve darlık diyarı dünyaya gönderilmesinin sebebi odur. Çünkü onlar Allah'ın yaklaşmalarını yasakladığı ağacın meyvelerini nefsi arzularına uyarak yediler. Böylece ortada çırılçıplak kaldılar.”⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ İbn Mâce, Siyâm, 21

⁵⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I/557 - *Kimyâ*, s. 154

⁵⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I/558 - *Kimyâ*, s. 155

⁵⁴⁹ Gazzâlî, *Mükâşefetü'l Kulûb (Kalplerin Keşfi)*, trc, Ömer Faruk Haznedaroğlu, Selamet Akpınarlı, Öztürk Yavşan, İstanbul, ts, s. 27

Gerçekten midenin tutkuları şehvetlerin kaynağı, hastalıkların ve âfetlerin anasıdır.⁵⁵⁰ İnsana düşen de açlıkla nefsini dizginleyip şeytanın kanallarını daraltmalı ve Allah’a kullukta kusur etmemelidir. İşte burada oruç nefsin isteklerinden iradî olarak uzak durma olması yönüyle bir irade eğitime, açlık ve susuzluğun verdiği sıkıntıya dayanma yönüyle de bir sabır eğitime dönüşmektedir. Gazzâlî, açlığın kalbi temizlemedeki rolüne dikkat çekerek şu şekilde açıklar: “Açlık kalbin kanını azaltıp beyazlatır. Kalbin nurlanması ise beyazlaşmasında saklıdır. Çünkü açlık kalbin yağlarını azaltır. Kalbin yağlarının erimesi ise yufkalaşması demektir. Kalbin yufkalaşması ise -katılığı hicap nedeni olduğu gibi- mükâşefenin anahtarıdır. Kalbin kanı eksildiğinde düşmanın giriş noktaları daralır. Çünkü düşmanın kalbe nüfuz alanları şehvetlerle dünya tutkularıyla dolu olan damarlardır.”⁵⁵¹ Görüldüğü gibi kalbin nurlanmasında açlığın rolü pek açıktır. Gazzâlî, açlığın insan için maddî ve manevî birçok yararı olduğunu açlığın yararları ve tokluğun zararları konusunu işlerken on madde halinde ele alır ve şu şekilde açıklar:

Birinci yararı: Gönlün durulanmasını, zekânın keskinleşmesini, basiretin açılmasını sağlamasıdır. Çünkü tıka-basa yemek ahmaklık sebebi olup kalbi köreltir, dimağda sarhoşluğu andıran bir duman, sis yoğunlaşmış düşünme melekelerini kaplar. Bunun neticesinde kalbin düşünce alanlarında dolaşması ve hızlı algılaması ağırlaşır. Hatta çocuk fazla yediğinde ezberleme yetisi kaybolur, zihni bozulur, anlayış ve algılaması ağırlaşır. İbadetle hedeflenen amaç marifete ve Hakkın hakikatlarını görmeye ulaştıran düşüncenin elde edilmesidir. İşte tokluk bu imkânı önlerken açlık bunun kapısını açar. Marifet cennetin kapılarından biridir. Bu bakımdan aç durmanın sürekli cennetin kapısını çalmak olayı olduğu bilinmelidir.⁵⁵²

İkinci yararı: Kalp rikkatinin teminidir ki, kişi zikri sürdürme lezzetini algılamaya zikirle etkilenmeye kalp yufkalığı ve duruluğu sayesinde hazırlanır. Kalp huzuruyla birlikte dille yapılan öyle zikirler vardır ki kişi bundan zevk almaz, etkilenmez, sanki kendisiyle zikir arasında kalp katılığından oluşmuş bir perde

⁵⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/177

⁵⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/168

⁵⁵² Gazzâlî, *İhyâ*, III/186-187 - *Kimyâ*, s. 400

vardır. Kalp zaman zaman yufkalaşır ve zikirden etkilenmesi ve münacattan zevk alması gelişir. Kalbin yufkalaşmasında midenin boş olması en açık bir sebeptir.⁵⁵³

Üçüncü yararı: Az yemek nefsi kırar, horlar, neşe ve şımarıklığını yok eder ki bunlar taşkınlığın ve Allah'tan gaflete düşmenin başlangıç noktalarıdır. Nefis açlıkla törpülenip horlandığı kadar başka hiçbir şeyle horlanmaz. Zillete düşen nefis işte o anda Rabbinin huzurunda boyun eğer, huşu duyar, aciziyetini itiraf eder. Aç kalan nefsin umutları zayıflar, birkaç lokmacık yemek için hile gücü zayıflar, istediği anda verilmeyen bir yudum su yüzünden dünyası kararır. İnsan nefsinin horluğunu ve âcizliğini görmeden mevlasının izzet ve kahrını gözlemleyemez. Kişi her zaman mevlasına muhtaç olduğunu sergilemeli ve bu muztar durumunu zevkle gözlemlemelidir.⁵⁵⁴

Dördüncü yararı: Allah'ın belalarını, azaplarını, geçim sıkıntısı çekenleri unutturmamasıdır. Zira tok kimse açları ve açlığı unuttur. Akli başında zeki kişi belaya uğramışları gördüğünde âhiretin belalarını anımsar, o dünyadaki susuzluğundan halkın kıyamet meydanlarındaki susuzluklarını, cehennem halkının açlıklarını gözlerinin önüne getirir. Zilletlere düşmeyen, derdi olmayan, yoksulluk sıkıntısı çekmeyen, bela nedir bilmeyen âhuret azabını unuttur, nefsinde âhuret azabı temessül etmez, kalbinde böyle bir endişe baskın olmaz. Bunu için kul ya bizzat belaların girdabında olmalı veya bu tür belalara uğramışları görmelidir. Bunun etkili yolu da açlıktır.⁵⁵⁵

Beşinci yararı: Bu, sağladığı faydaların en büyüklerindedir ki tüm masiyetlerin şehvetlerini kırmayı ve kötülükle emreden nefse hâkim olmayı temin eder. Çünkü bütün masiyetlerin kaynağı şehvetler (tutkular) ve güçlerdir. Hiç kuşkusuz kuvvet ve şehvetlerin maddesi yiyeceklerdir. Az yemek her türlü şehveti ve gücü zayıflatır. Mutluluk kişinin nefesine mâlik olmasında, sefalet de nefsinin kişiye hâkim olmasındadır. Serkeş bir hayvan ancak aç bırakılmakla zaptedileceği gibi nefis de aç bırakılmakla zapt u rapt altına alınabilir.⁵⁵⁶

⁵⁵³ Gazzâlî, *İhyâ*, III/187-188 - *Kimyâ*, s. 400

⁵⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, III/188 - *Kimyâ*, s. 401

⁵⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III/188-189 - *Kimyâ*, s. 401

⁵⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III/189 - *Kimyâ*, s. 401

Altıncı yararı: Uykuyu savuşturup sürekli uykusuzluğu sağlamasıdır. Bil ki, bütün ibadetlerin aslı az uyumaktır. Münacat, zikir ve tefekkürün esasıdır. Şüphesiz doyusuya yiyen çok içer, çok içenin de uykusu çoğalır. Çok uyku ömrün ziyanı, teheccüde kalkamamak, tabiatın ahmaklaşması ve kalbin katılaşması demektir.⁵⁵⁷

Yedinci yararı: İbadete devam etmeyi kolaylaştırmasıdır. Çünkü yemek çok ibadet yapmayı engeller. Zira yemek için zamana ihtiyaç vardır. Ayrıca yiyecek satın almak, onları pişirmek de bir hayli vakit alır. Ömrün her soluğu paha biçilmez değerli bir cevherdir. Bu bakımdan ondan sonsuz âhiret için ebedî bir hazine elde etmeye bakılmalıdır. Bunun yolu da nefeslerin Allah'ı anmaya ve ona itâata hasredilmeleridir.⁵⁵⁸

Sekizinci yararı: Kişi az yemekle vücut sağlığı kazanır ve hastalıkları savuşturur. Çünkü hastalıkların nedeni de çok yemek, mide ve damarlarda çeşitli yiyeceklerin fazlalıklarının bulunmasıdır. Vücut hastalanınca ibadet yapamaz yani hastalık ibadetleri engeller, kalbin huzurunu kaçıır, kalbi zikir ve fikirden alıkor, yaşamı zehir eder, kan aldirmaya, hacamata, tedavi ve doktora başvurmayaya icbar eder. Bütün bunlar da malî külfetler gerektirir. Bu sıkıntılardan başka insan yakasını günahlardan, tutkulardan kurtaramaz. İşte aç durmakta tüm bunlardan kurtulma çaresi mevcuttur.⁵⁵⁹

Dokuzuncu yararı: Geçim kolaylığının teminidir. Çünkü az yemeğe alışmış kimse az bir mal ile geçinebilir. Doyuncaya kadar yemek yemeği alışkanlık haline getirmiş kimse midesine borçlu olur. Bütün belâlar, günahlar ve gönül sıkıntıları mal ve paraya olan ihtiyaçtan doğar. Zira her gün iyi ve çok yemek isteyen, bütün gün bunları nasıl elde edeceği sıkıntısındadır. Bu yüzden şüpheliye uzanır, tama'a ve harama düşer.⁵⁶⁰

Onuncu yararı: Az yemesi sayesinde artırabildiklerini yetimlere ve yoksullara tasadduk etme imkânına kavuşur. Böyle davranınca da kıyamet günü sadakasının gölgesinde olur. Kul için malından sadaka olarak verip ebedîleştirdikleri veya yeyip

⁵⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III/190 - *Kimyâ*, s. 402

⁵⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III/191 - *Kimyâ*, s. 402

⁵⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/192 - *Kimyâ*, s. 402

⁵⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III/193 - *Kimyâ*, s. 403

tüketikleri yahut giyip eskittiklerinden başka bir şey yoktur. İhtiyaç fazlası yiyeceklerin tasadduk edilmesi tık-nefes yemekten herhalde iyidir.⁵⁶¹

Bunlardan yola çıkarak orucun kötü söz söyleme, harama bakma, haram kazanma, haram yeme v.b. gibi çirkin ve yasak olan bütün davranışları kontrol altına almasıyla kalp eğitiminde önemli bir etkisi olduğu görülmektedir.

3.2.2.3. Zekât

Zekât sözlükte artma, çoğalma, arıtma, övgü ve bereket gibi anlamlara gelir.⁵⁶² Râğıb el-İsfehânî’de bu kelimenin asıl anlamının, Yüce Allah’ın bereketinden kaynaklanan artış olduğunu söyler.⁵⁶³ Zekât’a bu ismin verilmesi, ondan dolayı umulan bereketten veya nefsin arındırılmasından, yani nefsin hayır ve bereketlerle olgunlaşmasından dolayıdır.⁵⁶⁴

İstılâhî manaya göre ise, İslam âlimleri zekâtı şöyle tanımlamışlardır: “Zekât, Allah’ın, Kur’ân’da zikredilen sınıflara⁵⁶⁵ verilmek üzere farz kıldığı, dince zengin sayılan kişilerin mallarından alınan belirli paydır. Ayrıca, bu payın maldan çıkarılma işlemine de zekât denir.”⁵⁶⁶

Kur’ân’da ve hadislerde “sadaka” kelimesi de zekât anlamında kullanılmıştır. Doğru söylemek, sözünü tutmak gibi anlamlar taşıyan ve “sıdk” kökünden alınmış olan bu kelime, daha sonraki devirlerde gönüllü mali ödemeler için kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁶⁷

Müslüman üzerine farz kılınan zekâtın, her sene kendi malından belirli bir payı fakirlere dağıtmasını öngörmesi, müslümanı, ihtiyaç sahiplerine karşı şefkatli davranmaya, onlara yardım elini uzatmaya, zorunlu ihtiyaçlarını giderme hususunda destek olmaya iten bir alıştırmadır.⁵⁶⁸

⁵⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III/194 - *Kimyâ*, s. 403

⁵⁶² İbn Manzûr, a.g.e., XIV/358

⁵⁶³ Râğıb, a.g.e., I/535

⁵⁶⁴ Râğıb, a.g.e., I/535

⁵⁶⁵ Bu sınıf yoksullar, düşkünler, zekât toplayan memurlar, gönülleri İslam’a ısındırılacak olanlar, esir ve köleler, (borcuna karşılık malı olmayan) borçlular, Allah yolunda çalışıp cihad edenler ve yolculardır. Bkz. Tevbe, 9/60.

⁵⁶⁶ Mehmet Erkal, “Zekât”, *İnanç Ansiklopedisi*, IV/2202-2203

⁵⁶⁷ Mehmet Erkal, “Zekât”, a.g.e., IV/2203

⁵⁶⁸ M. Osman Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, trc, Hayati Aydın, Ankara, 2004, s. 277

Zekât, nefsin temizliğidir. Yani dünyevî ve uhrevî mutluluğa ehil olmak için doğal ve ameli hayır dualarla nefsin gelişmesi ve yücelmesidir.⁵⁶⁹

Gazzâlî, İslâm'ın temellerinden sayılan zekâtın üç nükteyi kapsadığını şöyle açıklar:

Birinci nükte: Şehâdet kelimelerini söylemek Allah Teâlâ'nın birliğini ikrar ve onun bir tek mabûd olduğuna tanıklık yapmayı gerektirir. Bu tanıklığın tam yerine getirilmesi ise birleyen bir ve tek olan sevgiliden başka sevgili tanımamasına bağlıdır. Çünkü sevgi ortaklığı kabul etmez. Yalnız dil ile ikrar edilen birlemenin yararı pek azdır. Aşkın derecesi öteki sevgililerden ayrılmakla ölçülür. Mal ve servet herkes tarafından sevilen nesnelere. Çünkü dünyanın zevk ve safası bu sayede sürülür. İnsanlar mâlî olanakları sayesinde bu dünyaya ısınırlar, ölümden tiksiniyorlar. Hâlbuki ölüm gerçek sevgiliye kavuşmaktır. O halde şehâdet cümleleriyle ortaya konan gerçek sevgili iddîalarının doğruluğu zekât emriyle denenmiş olmaktadır. İnsanlar bu emri yerine getirirken geçici sevgililerden yüz çevirip hakiki sevgiliye yöneldiklerini ortaya koyarlar. Bundan ötürü Allah Teâlâ bir âyette meâlen şöyle buyurmaktadır: “*Şüphesiz Allah, müminlerin canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır...*”⁵⁷⁰

İkinci nükte: Kişileri cimrilik sıfatından temizlemektir. Çünkü cimrilik helâke sürükleyen sebeplerden biridir. Bir âyette meâlen şöyle buyrulur: “*Her kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar saadete erenlerdir.*”⁵⁷¹

Cimrilik huyu nefsi Allah yolunda mal harcamaya alıştırmakla yok edilir. Bir şeye duyulan sevgi ancak nefsi ondan ayırmaya zorlamak ve bu mücadeleyi sürdürmekle mümkün olup normale dönüşebilir. Bu mücadele neticesinde nefis için o sevgiliden ayrılmak tabîi hale gelir. Bu ruh ile verilen zekât, sahibini helak eden cimrilik pislîğinden temizler. Kişinin cimrilik huyundan temizlenmesi Allah yolunda harcayacağı malla orantılıdır, duyacağı coşku ve vicdânî rahatlık sarfedeceği malla bağlantılıdır.⁵⁷²

⁵⁶⁹ M. Osman Necati, a.g.e., s. 277

⁵⁷⁰ Tevbe, 9/111; Gazzâlî, *İhyâ*, I/502 - *Kimyâ*, s. 142

⁵⁷¹ Haşr, 59/9; Gazzâlî, *İhyâ*, I/504 - *Kimyâ*, s. 143

⁵⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, I/504 - *Kimyâ*, s. 143

Üçüncü nükte: Zekât nimetin şükrüdür. Allah Teâlâ'nın kullarının hem bedenleri hem malları üzerinde nimetleri vardır. Bedensel ibadetler bedene ait nimetlerin şükrü, mâlî ibadetler de servet nimetinin bir şükrânesidir. Bu nimet sebebiyle kendisinin kimseye muhtaç olmadığını görünce kendi kendine, “O da benim gibi Allah’u Teâlâ’nın kuludur. Beni ona muhtaç etmeyen ve onu bana muhtaç edene şükretmeliyim. Onu sevmeliyim. Olmaya ki bu mal bir gecede benden alınır. Şayet kusur edersem, beni onun gibi, onu da benim gibi yaparlar”, demelidir.⁵⁷³

Gazzâlî, zekâtı vermekle yükümlü kişinin zekâtı verirken uyulması gereken kaidelerden bahseder. Biz burada konumuzla ilgili gördüğümüz kaideleri ele alacağız.

1. Mükellef kişi zekâtını gizlice vermelidir. Bu, kişiyi gösteriş ve şöhretten uzaklaştırır. Yedi sınıf insanın Allah’ın rahmetinde gölgeleneceğinin bildirildiği meşhûr hadiste: “*Yedi sınıf var ki, Allah’ın rahmet gölgesinden başka gölgenin bulunmadığı o günde Allah onları gölgelendirir... Bunlardan biri de sağ elinin verdiği sol eli bilmeyecek şekilde verdiği sadakayı gizleyen kişidir...*”⁵⁷⁴

Bir âyette meâlen şöyle buyrulur: “*...Eğer onları (sadakaları) gizler ve yoksullara gizlice verirseniz işte bu sizin için daha hayırlıdır...*”⁵⁷⁵

Hayır yapanın amacı ün salmak ise o anda ameli kül olur. Çünkü zekâtın hedefi cimrilik huyunu gidermek ve mal sevgisini azaltmaktır. Bu gibi hastalıkları zayıflatmanın yolu da kendileriyle savaşmak, terslerini yapmaktır.⁵⁷⁶

2. Kişi verdiği sadakalarını başa kakmamalı ve fakiri inciterek heder etmemelidir. Allah Teâlâ bir âyette meâlen şöyle buyurur: “*Ey iman edenler! Allah’a ve âhiret gününe inanmayıp, insanlara gösteriş için malını sarfeden kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmakla boşa çıkarmayın...*”⁵⁷⁷ Âyet metninde geçen “menn”in bir kökü ve bir de dikildiği yer vardır. Minnet anlamında kullanılan “menn” kalbin özelliklerinden olup dil ve öteki organlar üzerinde beliren bir takım görüntüleri, yansımaları olur. Minnetin temeli kişinin kendisini fakire iyilik yapan,

⁵⁷³ Gazzâlî, *İhyâ*, I/504-505 - *Kimyâ*, s. 143

⁵⁷⁴ Buhârî, Zekât, 15, Rikâk, 24; Müslim, Zekât, 30; Tirmizî, Zühd, 53

⁵⁷⁵ Bakara, 2/271; Gazzâlî, *İhyâ*, I/506 - *Erbaîn fi Usûliddîn*, s. 58-59

⁵⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I/507 - *Erbaîn fi Usûliddîn*, s. 58

⁵⁷⁷ Bakara, 2/264

ona el uzatan biri olarak görmesidir. Hâlbuki gerçekte tam tersi bir düşünceye sahip olması, asıl iyilik yapanın yardımını kabul eden fakirin olduğunu düşünmesi gerekir. Çünkü fakir kişi, kendisinin temizlenmesini sağlayan Allah'ın hakkını yani zekâtı kabullenmekle büyük bir iyilikte bulunmuştur.⁵⁷⁸

Âyetteki “ezâ” kelimesinin zahiri yani sözlük ve yorum açılarından manası: Zekât verilen şahsı azarlamak, ayıplamak, kendisine sert sözler söylemek, surat ekşitmek, zekâtı başkalarının yanında verip hicap perdesini yırtmak hâsılı çeşitli yollarla küçümsemektir. Eziyetin kaynağını oluşturan bâtinî yönü iki husustan teşekkül eder:

Birinci husus: Malını elden çıkarmayı istememesi, bunun kendisine ağır gelmesidir. Hiç kuşkusuz böyle bir durum kişinin ahlakı üzerinde baskılar doğurur.

İkinci husus: Kendisini fakirden hayırlı görmesi, kendisine muhtaç olduğundan fakiri kendisinden daha zavallı biri olarak değerlendirmesidir.⁵⁷⁹

Her iki duygunun kaynağı cehâlettir. Malı fakire vermeyi, Allah'ın hakkını ona teslim etmeyi hoş karşılamamak ahmaklıktır. Ne zaman ki Allah'ın yardımıyla farz olan hakları yerine getirmek ve fakiri üstün görme hususlarında tiksintileri sevinç ve neşeye dönüşür, fakirin yaptığı yardımı kabul etmekle kendisini büyük bir yükten kurtarmış biri olarak değerlendirirse eziyet etmek, kınamak, surat asmak gibi görüntüleri kaybolur, bu hallerin yerini fakire karşı güleryüz göstermek, kendisini övmek, ona minnettarlık duymak gibi hasletler yer alır.⁵⁸⁰

3. Zekât veren kişi verdiği zekâtı daima azımsamalıdır. Eğer verdiği beğenir ve çok görürse ucbe düşer. Ucup yani kendini beğenme hali hem helâke sürükleyen hem de amelleri yakıp kül eden nedenlerdendir. Bir âyette kendini beğenmenin kötülüğüne dikkat çekilerek şöyle buyurulmuştur: “*And olsun ki Allah size birçok yerlerde ve çokluğunuzun sizi böbürlendirdiği fakat bir faydası da olmadığı, yeryüzününün geniş olmasına rağmen size dar gelip de bozularak arkanıza döndüğünüz Huneyn günü de yardım etmişti.*”⁵⁸¹

⁵⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I/508-509 - *Kimyâ*, s. 145

⁵⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I/510 - *Kimyâ*, s. 145

⁵⁸⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I/510-511

⁵⁸¹ Tevbe, 9/25; Gazzâlî, *İhyâ*, I/512

4. Kişi zekâtını verirken malının en iyisini, en çok sevdiğini, en değerlisini ve en helâlini, en temizini seçip vermelidir. Çünkü Allah temizdir, sadece temiz ve hoş olanı kabul eder. Allah’u Teâlâ bir âyette meâlen şöyle buyurur: “*Ey iman edenler! Kazandıklarınızın ve sizler için yerden çıkardıklarımızın en güzellerinden (Allah yolunda) harcayın. Kendinizin göz yummadan alıcı olmadığımız düşük şeyleri vermeye kalkışmayın. Allah müstağni ve övülmeye layık olandır.*”⁵⁸²

Sonuç olarak Gazzâlî’ye göre nimetin şükürü olan zekât insanın batınî hastalıkları olan cimrilik, tamah, bencillik, hodbinlik ve fakirlere katı davranma kirlerinden korumaktadır. Yukarıda vermiş olduğumuz kaidelerde zekâtın fakirlere ulaştırılırken nasıl kalbî hassasiyet içerisinde olunması gerektiği bizzat âyetlerle vurgulanmıştır. Bu da gösteriyor ki zekât farîzasını yerine getirirken sadece dış şartlarının kifâyet etmediği bununla beraber batınî şartlara da riâyet edilmesi gerektiği zekâta verilen önem açısından son derece dikkate şâyandır.

Ayrıca zekât, Müslümanlarda fakir ve ihtiyaç sahipleriyle vicdan bazında beraberlik hissini kuvvetlendirmekte, onlara yönelik sorumluluk şuurunu yerleştirmeye, fakirleri memnun etme ve yüklerini hafifletme faaliyetinde bulunmaya itmektedir.⁵⁸³

3.2.3. Sabır

Sabır sözlükte birini bir şeyden alıkoymak, hapsetmek,⁵⁸⁴ tutmak, dayanmak, dayanıklılık, gibi anlamları olan Arapça bir kelimedir.⁵⁸⁵

Terim olarak sabır, başa gelen musibetlerden dolayı Allah’tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, yakınmamak, sızlanmamak; nefse ağır gelen ve hoş gitmeyen şeyler karşısında dünya ve âhiret yararını düşünerek, ruhi dengeyi bozmamak için insanın kalbinde bulunmakta olan sükûnet ve dayanma gücü demektir.⁵⁸⁶ Başa gelen belâlara, sıkıntılara sabır dendiği gibi, Allah’a ibâdete devam ve isyandan sürekli kaçmaya da sabır denir.⁵⁸⁷ Râğıb el-İsfehânî’de sabrı, “Nefsi, akıl ve şer’in

⁵⁸² Bakara, 2/267; Gazzâlî, *İhyâ*, I/513-514 - *Kimyâ*, s. 146

⁵⁸³ M. Osman Necati, a.g.e., s. 277

⁵⁸⁴ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 261

⁵⁸⁵ İbn Manzûr, a.g.e., IV/437; Ethem Cebecioğlu, a.g.e., s. 529; Mehmet Canbulat, “Sabır”, a.g.e., s. 495

⁵⁸⁶ Mehmet Canbulat, “Sabır”, a.g.e., s. 495

⁵⁸⁷ Ethem Cebecioğlu, a.g.e., s. 529

gerektirdiği hususlar üzerinde veya onların onu hapsedmeyi gerektirdikleri hususlara karşı hapsedmektir”⁵⁸⁸ diye tarif eder. Gazzâlî’de “*Minhâcü’l-âbidîn*” adlı eserinde sabrı, “Kişinin, nefsinin kötülüklerden alıkoymasını”⁵⁸⁹ diye tarif eder.

Gazzâlî’ye göre sabır iki çeşittir:

1. Fizikî yapıyı ilgilendiren konularda sabır gösterip işi sonuna kadar götürmek. Bu da:

a) İbadetler yapmak veya daha başka işlere girişmek gibi doğrudan kulun kendi fiilinden kaynaklanan hareketler,

b) Darbelere sabır göstermek, büyük hastalıklara, korkunç yaralara katlanmak gibi başkalarının sebebiyet verdiği olayları göğüslemek gibi ikiye ayrılır.

2. Doğanın arzularına ve nefsin isteklerine karşı sabır göstermek. Bu sabır mide ve cinsel organların isteklerine karşı gösteriliyorsa buna “ıffet” denilir. Ama gösterilen sabır hoş görülme bir olaya göğüs germe noktasında ise göğüs gerilen olayın niteliğine göre değişik adlarla anılır. Eğer bir musibete has bir sabır ise burada “sabır” ismiyle yetinilir. Bu tür sabrın tam karşısı “ceze” ve “hele” diye adlandırılan davranışlardır. Bu da yüksek sesle bağırarak, yanaklara vurmaya, dövünmeye, yaka-paça yırtmaya gibi hareketler noktasında hevâ dürtülerinin salıverilmesidir. Zenginlik dürtülerini göğüslemeye “zabt-ı nefis”, bunun zıddına “batar=şımarıklık”, savaşta sebat göstermeye “şecaat”, aksi tavra “korkaklık”, öfke ve gazabı yenme sabrına “hilim=yumuşaklık”, aksi tutum sergilemeye “tezemmür=saldırganlık”, zamanın belalarına gösterilen sabra “sebatu’s-sadr=metanet”, tersi davranışa “dacr, teberrum, dıku’s-sadr=tahammülsüz, fevranlı”, bir sırrı tutma hususunda gösterilen sabra “kitmanüs’sirr=sır tutma”, bunu gösteren adama da “ketûm” denilir. Yaşam hususunda zorunlu ihtiyaçlar dışında kalan şeylere karşı gösterilen sabra “zühd” adı verilirken bunun karşısı tutumlara “hırs” denilir. Az ile yetinme sabrına “kanaat”, aksi tutumlara “şereh=oburluk” denilir.⁵⁹⁰

Sabır insanoğlunun hususiyetlerindedir. İnsanoğlunun yaradılışı iki şeyden, hayvanlık ve meleklik sıfatlarından mürekkeptir. Sabrın hakikatı, hevây-ı nefsin arzularını yerine getirmeyip, onlara karşılık dinin emirlerini meydana getirecek

⁵⁸⁸ Râgıb, a.g.e., II/43

⁵⁸⁹ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 261

⁵⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/139

sebeplerde sebat etmektir. Hayvanlık sıfatı şehevî arzuların yerine getirilmesiyle gelişir. Meleklerle ise şehevî istekler verilmemiştir. Onlar devamlı Allah'ı tespih ederler. Şehevî ve nefsanî sıfatları olmadığı için onlarda sabır da tasavvur olunamaz. Hayvanlarda da aklı-ı selîm olmadığından sabır düşünülemez.⁵⁹¹

İnsanoğlu çocukluk devresinin başında hayvan gibi eksik yaratılmıştır. Bu dönemde kendisine sadece muhtaç bulunduğu gıdasını alabilmesi için yeme arzusu verilmiştir. Sonra yavaş yavaş kendisinde oyun oynama ve süslenme arzuları belirir, ardından evlenme isteği doğar ve sırasıyla bunu diğer tutkuları takip eder. Bu sıralarda sabretmeye gücü yoktur. Çünkü sabır, amaçları ve hedefleri birbirleriyle çatıştığı aralarında savaş bulunan iki ordudan birinin diğeri karşısında direnmesinden ibaret bir olaydır. Oysa insanda çocukluk döneminde hayvanlarda olduğu gibi yalnız heves ordusu vardır. Ancak Allah'u Teâlâ lütuf ve engin keremiyle Âdemoğluna ihsanda bulunarak kendisini hayvanların derecesinden yukarılara çıkarmış, ergenlik dönemlerine yaklaştığında ona iki melek tahsis eder. Bunlardan biri ona doğru yolu gösterir diğeri de güçlendirir ki, iki meleğin yardımı sayesinde hayvanlardan ayrılır. Allah insanı bu aşamada iki sıfatla donatır: Onlardan birisi, Allah'ı ve Peygamberini tanıma, diğeri de akıbetleriyle ilgili yararlı davranışları tanıma özelliğidir. Bütün bunlar kendisine hidayet meleğinden gelir.⁵⁹²

Hayvanların ne bilgileri vardır ne de yararlarına olacak şeyleri ortaya koyma istidatları. Onlar sadece içinde buldukları ortamda şehvetlerinin gereği ne ise ona yönelirler. Bu bakımdan hayvanlar sadece hoşlarına giden şeyin peşinden koşarlar, faydalı olmasına rağmen o anda kendisine zararı dokunduğu için acı bir ilacı içmeye yanaşmaz ve bunu bilmezler. İnsan ise şehvetleri ardından gitmesinin acı sonuçları olduğunu hidayet nuruyla bilir. Ancak kendisine zararlı olan şeylere el sürmeme gücünü göstermedikçe bu bilgisi kendisine bir yarar sağlamaz.⁵⁹³

İnsanların kendisiyle şehvetleri söküp yenmekte hayvanlardan ayrıldığı bu sığata “bâis-i dînî=dînî faktör”, şehvetlerin gereklerinin yerine getirilmesi istemlerine de “bâis-i hevâ=heves faktörü” denir.⁵⁹⁴ Bilinmeli ki savaş, din faktörü ile heves

⁵⁹¹ Gazzâlî, *Erbaîn fi Usûliddîn*, s. 298-299 - *İhyâ*, IV/130

⁵⁹² Gazzâlî, *İhyâ*, IV/130-131 - *Kimyâ*, s. 589

⁵⁹³ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/131 - *Kimyâ*, s. 589

⁵⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/131 - *Kimyâ*, s. 589

faktörü arasında cereyan etmektedir. Bu iki düşman arasındaki savaş sürekli olup savaş alanı kulun kalbidir. Dînî faktörün yardımcıları Allah ordusuna yardıma koşan meleklerden, heves faktörünün imdatçıları da Allah düşmanlarına destek veren şeytanlardandır. Binaenaleyh, sabır, şehvet faktörü karşısında din faktörünün sebat göstermesinden ibarettir.⁵⁹⁵

Sabra olan ihtiyaç bütün hallere şümulüdür. Zira kişinin bu hayatta karşılaştığı olayların hiçbiri iki durumdan biri dışında değildir: a) Arzularına uygun düşenler. b) Arzularına muvafık gelmeyip hoşlanmadıkları.

a) Arzularına uygun düşen hususlar; Bunlar sağlık, afiyet, servet, makam, kabile, imkânların geniş olması maiyet ve yardımcılarının ve dünyevî zevklerin tamamıdır. Tüm bunlarda insanın sabra çok ihtiyacı vardır. Çünkü insan nefesine hâkim olmaz da onu serbest bırakır, onlara meyletmesine, dünyanın mübah lezzetlerine dalmasına göz yumarsa bu kendisini kibirlenmeye ve azgınlaşmaya sürükler. Bunun içindir ki, Sahabeler şöyle demişlerdir: “Biz yoksulluk fitnesine maruz kaldık dayandık ama bolluk fitnesine müptela kılınınca sabır gösteremedik.”⁵⁹⁶ Sıhhat ve afiyet, genişlik andaki sabrın manası, onlara dayanmamak ve onların hepsinin kendisinde birer emanet olduğunu yakın bir zamanda geri alınacağını bilmek ve gaflete, zevk-u sefaya dalmamak, nail olduğu nimetin şükrünü eda etmektir.⁵⁹⁷

b) Arzu ve mizaca uygun düşmeyen hususlar. Bu da dört kısımdır:

Birinci kısım: İbadetler: Nefis, tembellik yüzünden namaz gibi, cimrilik nedeniyle zekât gibi veya her ikisinin tesiriyle hac ve cihad gibi ibadetlerin bir kısmından hoşlanmaz, bunları yapmaktan gocunur. İbadetlere yönelen kişi taatlarında üç konumda sabır göstermek zorundadır:

1. Tâat göstermezden önce. Bu da niyetin tashihi, taata ihlâsla yönelme hissine sahip olma, riya şaibeleriyle bir takım âfet dürtülerinden korunma, ihlâsta kararlılık, vefada sebatkârlık gibi noktalardır.

2. Amelin icra edildiği konumdur. Kişi amel sırasında Allah'tan gafil olmamak, amelinin gerçek edepleriyle sünnetlerinde tembellik göstermemek, amelini

⁵⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/131-132 - *Kimyâ*, s. 589-590

⁵⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/145 - *Erbaîn fî Usûliddîn*, s. 303-304

⁵⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/145 - *Erbaîn fî Usûliddîn*, s. 304

bitirinceye kadar edep şartlarına riayet için gevşeklik dürtülerine karşı direnmeli, sabır göstermelidir.

3. Amelden sonraki konumdur. İbadet eden kişi yaptığı ibadetleri, hayırları ona-buna anlatmamak, desinlere, duysunlara, görsünlere kapılmamak, kendini beğenmemek hâsılı amelinin sevabını iptal edecek davranışlardan korunmak için sabır göstermek zorundadır.⁵⁹⁸

İkinci kısım: Masiyetler: Günahlara ve bilhassa alışılmış ve adet haline gelmiş olan masiyete sabretmek çok zordur. Çünkü onda, dînî faktörlere karşı iki asker karşısına çıkar: biri hevâ askeri, diğeri alışkanlık askeri. Eğer bu iki askere bir de günahı işleme kolaylığı ve onu terk için sarfedeceği zahmetinin azlığı katılırsa o zaman buna ancak sıddıklar sabredebilir. Bu da dil ile işlenen günahlar gibi olandır ki, gayet kolaydır. Gıybet etmek, yalan, riyakârca konuşmak, kendini övmek gibi. Bunları gidermek için ve kurtulmak için sabrın çeşitlerinden en zoruna ihtiyaç vardır.⁵⁹⁹

Üçüncü kısım: Kulun ihtiyarına bağlı olmayan, fakat onu gidermek ve aynısını yapmakta kulun ihtiyarı olan günahlar. Söz veya fiilî bir rahatsızlığa maruz kalıp nefesine veya malına karşı tecavüz edilen kişi gibi. Bu gibi durumlarda karşılık verilmeyip sabır gösterilmesi bazen vacip bazen da fazilet olarak değerlendirilir.⁶⁰⁰

Dördüncü kısım: Ne başında ne sonunda kulun ihtiyarına hiçbir surette girmeyen ameller. Sözelimi dostların ölümü, servetlerin helâkı, hastalıkla sıhhatin bozulması, gözlerin kör olması, organların arızalanması ve daha başka âfetler bu grupta değerlendirilir. Bu tür belalara karşı sabır göstermek sabır derecelerinin en üstünlerindedir. İbn-i Abbas (r.a.) der ki: Kur'ân'ı Kerim'de üç çeşit sabırdan söz edilmiştir:

1. Allah Teâlâ'nın farzlarının yerine getirilmesi konusunda gösterilen sabır. Bu sabra üç yüz derece verilir.

2. Allah'ın haramlarına karşı sabır gösterilmesi. Buna da altı yüz derece verilir.

⁵⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/145-146 - *Erbâîn fî Usûliddîn*, s. 304-305

⁵⁹⁹ Gazzâlî, *Erbâîn fî Usûliddîn*, s. 305 - *İhyâ*, IV/147

⁶⁰⁰ Gazzâlî, *Erbâîn fî Usûliddîn*, s. 305 - *İhyâ*, IV/148

3. Musibete karşı ilk anda sabır göstermektir. Buna da dokuz yüz derece verilir.⁶⁰¹

Sabrın kemâli, hem şehvetin isteklerine, hem de gazabın isteklerinden hepsine sabretmekle olur. Kula zarar verene nisbetle kulun sabır hali, menfaat verene izâfeten de şükür hali vardır.⁶⁰²

Görüldüğü gibi sabır, nefsin isteklerini dizginleyerek kalbin arınmasına vesîle olan, bunun neticesinde de kulun dünya ve âhirette mutlu olmasını, Allah'ın emirlerine sınımsız sarılmasını yasaklarından gönül hoşluğuyla uzaklaşmasını, başına gelen musibetlere de direnç göstermesini sağlayan insanoğlunun hususiyetidir.

3.2.4. İhlâs

Sözlükte "arınmak, saflaşmak, kurtulmak" mânasındaki hulûs / halâs kökünden türetilmiş olup "bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak, özünü almak, seçmek"⁶⁰³ anlamına gelen ihlâs kelimesi, terim olarak "ibadet ve iyilikleri, halkın övme ve beğenmesini, yerme ve kınamasını düşünmeksizin sırf Allah için iyi ve halis niyetle yapmak, şirk, nifak, riya (gösteriş) ve süm'a (duyurma) vb. şâibelerden uzak durmak, söz, fiil ve davranışlarında samimi ve dosdoğru olmak"⁶⁰⁴ demektir. İslâmî literatürde ihlâs daha geniş olarak şirk ve riyadan, bâtil inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve genel mânada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi, her türlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah'ın rızâsını gözetmeyi ifade eder.⁶⁰⁵

İhlâs, Allah ile kul arasında bir sırdır. Öyle bir sır ki onu melek bilip yazamaz, şeytan bilip ifsat edemez. Çünkü "ihlâs" kalbe ait bir ameldir.⁶⁰⁶ Bunu ancak kişinin kendisi ile Allah bilebilir. İhlâsın irade, kasıt ve niyetle bir ilgisi vardır. Amel, ihlâsız ve niyetsiz ibâdete dönüşmediği gibi ihlâsız ve niyetsiz ibadette makbul değildir. Ameller niyetlere göre değer kazanır veya kaybeder.⁶⁰⁷

⁶⁰¹ Gazzâlî, *Erbâîn fi Usûliddîn*, s. 306 - *İhyâ*, IV/149

⁶⁰² Gazzâlî, *İhyâ*, IV/137, 138; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 260

⁶⁰³ Süleyman Ateş, "İhlâs", *DİA*, XXI/535-536; İsmail Karagöz, "İhlâs", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 263

⁶⁰⁴ İsmail Karagöz, "İhlâs", a.g.e., s. 263; Ethem Cebecioğlu, a.g.e., s. 298

⁶⁰⁵ Süleyman Ateş, "İhlâs", *DİA*, XXI/536

⁶⁰⁶ Buhârî, *İmân*, 39

⁶⁰⁷ Buhârî, *İmân*, 22, Rıkâk, 31; İsmail Karagöz, "İhlâs", a.g.e., s. 263

Gazzâlî'ye göre ihlâsın tarifi “Kişinin kalbini tam anlamıyla Allah’a vermesi, orada Allah’tan başkasına yer kalmaması, amelin, az veya çok tüm şâibelerden ayıklanıp Allah’a yaklaşma arzusunun tek âmîl olması, bunun dışında muharrik bir unsur taşımaması”⁶⁰⁸ demektir. “*Minhâcü’l-âbidîn*” adlı eserinde hakiki ihlâsın “Kulun yalnız Rabbine ibadet edip, nefsin heva ve heveslerine tapmaması, Cenab-ı Hak’tan başkasını, gözünden ve kalbinden silip atması, yapılan ibadeti, iyilikleri sırf onun için yapmasıdır.”⁶⁰⁹ diye tarif eder.

Gazzâlî büyük mutasavvıfların ihlâs hakkındaki beyanlarından da bahseder. Onlardan bazıları da ihlâsı şu şekilde tarif etmişlerdir:

Haris el-Muhasibî (v. 243/857)’ye göre ihlâs, “Kulun Rabbi’yle muamelelerinde halkı aradan çıkarmasıdır.” Sehl b. Abdullah et- Tüsterî (v. 283/896)’ye ihlâs sorulduğunda, “İhlâs, nefse en ağır gelen ameldir, zira nefsin ihlâsta bir payı yoktur.”⁶¹⁰ şeklinde cevaplamıştır.

Cüneyd Bağdâdî (v. 297/909) ise, “İhlâs, amellerde, kalbin sıkıntı ve üzüntülerden arınmasıdır.”⁶¹¹ şeklinde açıklar.

Fudayl b. İyaz (v. 187/802) ise ihlâsı şöyle tanımlamaktadır: “İnsanlardan dolayı ameli terk etmek riyadır. İnsanları düşünerek amel ise şıktır. İhlâs ise Allah’ın kişiyi her ikisinden de uzak ve afiyette kılmasıdır.”⁶¹²

İhlâsın aslı niyettir. Zira ihlâs niyettedir. İhlâsın hakikatı, niyete başka bir şey karıştırmamaktır. Kemâli de sıdktır. Niyetin hakikatı, marifetten doğan kudrete sebep olan iradedir. Bütün ameller ancak kudret, irade ve ilim ile sahih olur. İlim iradeyi meydana getirir. İrade de kudrete sebep olur. Kudret azaları harekete geçirmek suretiyle iradeye hizmet eder. Niyet, kudret için sebep olan kesin meyilden ibarettir. Birisi savaşa gider; bazen onun savaşa gitmesinin sebebi, onun âhîret sevâbına olan meylidir. Bu sevâba meylî de onun niyetidir. Öyleyse niyet, sevkedici bir iradeden ibarettir. Niyetin ihlâslı olmasının mânası da sevkedici iradenin riya şâibesinden arınmış olmasıdır.⁶¹³

⁶⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/633, 766

⁶⁰⁹ Gazzâlî, *Minhâc*, s. 334

⁶¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/768, 769

⁶¹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV/769; Gazzâlî, *Minhâc*, s. 333

⁶¹² Gazzâlî, *İhyâ*, IV/769

⁶¹³ Gazzâlî, *Erbâîn fî Usûliddîn*, s. 318, 320, 321; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 260

İhlâsın zıddı ortak koşmaktır. Ortak koşmak ise, sevk edici iki sebebin bir arada bulunup ortaklaşmasıdır. Bu sebepten biri ihlâsın hakikatı olan tek sebebidir, diğeri de riya vb. gibi başkasının yanında bulunması düşünülen herşeydir. Eğer ihlâsın hakikatı olan sebep kendisine ortaklık edecek bütün sebeplerden temizlenirse o zaman buna halis ihlâs denir.⁶¹⁴

Gazzâlî, ihlâsın kemâli olarak gösterdiği sıdk'ın altı derecesini sayıyor:

Birincisi: Sözde sıdk. Allah'u Teâlâ ile sözlerinde sıdk, meselâ kişi “*Yüzümü Allah'a yönelttim*” dediği zaman, kalbinde o anda Allah'tan başkası bulunursa, o kimse yalancıdır. Gene, “*Ancak sana ibadet ederiz*” dediği zaman, o bu sözü ile beraber dünyaya veya nefisine veyahut Allah'tan başkasına gönül vermiş ise kıyamet gününde bu sözün gerçekleşmesi mümkün olmaz.⁶¹⁵

İkincisi: Niyette sıdk. Niyette, hayırlı amellere sevk eden sebeplerin her türlü şâibeden temiz olmasıdır. Eğer kendisinde başka bir şâibe bulunursa o zaman, Allah için sıdk yok olur.⁶¹⁶

Üçüncüsü: Azimde sıdk. İnsan bazen mal sahibi olursa tasadduk etmeye, makam sahibi olursa adaletle muamele etmeye azmeder. Bu azim bazen içinde doğar ki kesin ve doğru bir azimdir. Bazen azminde bir meyil, tereddüt, zaaf olur ki bu azimette sıdka terstir. Buradaki sadakat kuvvetten ibarettir. Azim ve kararlılıkta sıddîk kişilerin dereceleri farklılık gösterir. Bazen öyle kararlılık gösterir ki bu kararlılığı kendini ölüme bile götürür, ölümden söz edilse ölüm kendisini kararlılığından vazgeçirmez.⁶¹⁷

Dördüncüsü: Azimde vefakârlık. Şüphesiz nefis bazen azmederek derhal cömertlik eder. Çünkü söz vermekte, vaadda bulunmakta hiçbir zorluk yoktur, yükü oldukça hafiftir. Ama iş tahakkuk edip niyet edileni yerine getirme imkânı hâsıl olunca şehvetler kabarır, azimet çözülür, şehevî istekler hâkim olur ve azimde vefakârlık gösterilemez. Bu ise vefakârlıkta samimiyete, sadakata aykırıdır. Bunun

⁶¹⁴ Gazzâlî, *Erbaîn fi Usûliddîn*, s. 329

⁶¹⁵ Gazzâlî, *Erbaîn fi Usûliddîn*, s. 332; Hasan Mahmut Çamdibi, a.g.e., s. 261

⁶¹⁶ Gazzâlî, *Erbaîn fi Usûliddîn*, s. 332 - *İhyâ*, IV/782

⁶¹⁷ Gazzâlî, *Erbaîn fi Usûliddîn*, s. 333 - *İhyâ*, IV/782, 783

için Allah'ı Teâlâ şöyle buyurur: “*Müminler içinde öyle erler vardır ki, Allah'a verdikleri sözü yerine getirdiler.*”⁶¹⁸

Beşincisi: Amellerde sıdk. Kişinin içine delalet eden dış vasıfları ile içinin de muttasıf olmasıdır. Yani içi ile dışının bir olmasıdır. Meselâ, sükûnetle yürüyen bir kimsenin hali onun bâtinen vakar sahibi olduğuna delalet eder. Eğer bâtını böyle olmayıp kalbin kendisinin bâtını vakar sahibi olduğunu insanlara zannettirmek için buna yeltendiyse bu bir riyadır. Bunun için Rasulullah (s.a.v.): “*Ey Allah'ım! İçimi dışımdan daha hayırlı eyle. Bana sâlih bir dış görünüş ver.*”⁶¹⁹ buyurmuşlardır.

Altıncısı: Din esaslarında sıdktır. Bu, derecelerin en üstünü, en değerlisidir. Bunlar, Allah korkusu, Allah sevgisi, rıza ve tevekkül, Allah'ın rahmetinden ümit kesmemektir.⁶²⁰

Özet olarak ihlâs, kalbi mâsivâ kirlerinden arındırıp hulûsu kalple Allah'a yönelmektir. Aynı zamanda ihlâs, Allah'ın rızâsını kazanmasında önemli yeri olan ve neticesinde de hoşnut olacağı şeylerle karşılaşmasına vesile olan müminin sıfatıdır.

⁶¹⁸ Ahzâb, 33/23; Gazzâlî, *Erbâîn fî Usûliddîn*, s. 333 - İhyâ, IV/783

⁶¹⁹ Tirmizî, Deavât, 125; Gazzâlî, *Erbâîn fî Usûliddîn*, s. 334 - İhyâ, IV/785

⁶²⁰ Gazzâlî, *Erbâîn fî Usûliddîn*, s. 334-335 - İhyâ, IV/786

SONUÇ

İnsan varlığının maddî ve manevî merkezi olarak nitelendirilen kalple ilgili geniş değerlendirme yapanlardan biri de Gazzâlî'dir.

Gazzâlî'ye göre kalp, bütün şuur, vicdan, his ve idraklerin kaynağı olarak değer arz etmektedir. O, maddî kalbi daha ziyade manevî kalbin konumunu ortaya koymak için ifâde etmektedir. Şöyle ki; vücudun en ücrâ köşelerine kadar uzanan damarlar vasıtasıyla, bedeni tümüyle saran ve onu kan deverânıyla canlı tutan maddî kalp, fonksiyonları itibariyle bedenin tamamına hâkim bir idareci konumunda olduğu gibi rabbânî latîfe diye adlandırılan manevî kalp insandaki tüm manevî güçlerle bağlantısı olan ve onları idare eden bir yönetici konumundadır. O'na göre insanın hakikati bu ruhanî kalptir. Bu kalp, anlayan, âlim ve ârif olan ilâhî bir cevherdir. Kendisine hitab edilen, cezâ ve mükâfat görececek olan odur. Allah'ı tanıyan, O'na itaat eden, gerçekte Allah'a isyan eden yine kalptir. İyilikler gibi uzuvlara sirâyet eden kötülükler de onun eseridir. Bir başka ifâdeyle îmân ve inkârın merkezi kalptir. Ayrıca o, îmân ve küfrün sebep olduğu sevgi, korku, huzur ve sıkıntı, takvâ ve şüphe gibi daha birçok olumlu ve olumsuz duygu ve yönelişlerin mahalli durumundadır.

Yine Gazzâlî'ye göre kalbin temiz veya kirli olması çok önem arz etmektedir. Çünkü kalp, Allah'ın nazar ettiği yerdir. Bütün organların başı olması nedeniyle de sağlığı veya bozulması diğer organları da bu yönde etkiler. İlham gibi vesvese de kalbe bağlıdır. Gözün ve kulağın olduğu gibi kalbin dış âleme kapanması mümkün değildir. Bu sebeple iç ve dış tesirlere daima açık bulunur. Günah işlemeye devam eden kişinin kalbinin kararacağı, işlediği günahı tevbe edip pişman olan kimsenin ise, gönlünün günah lekelerinden arınacağı gerçeği, kalbin her an telkine açık bulunduğunun işâretidir. Ayrıca insanlar beraber oldukları kimselerin özelliklerine göre olumlu ya da olumsuz karşılıklı tesir altında kalırlar. Zira iyi ahlaklı insanlarla beraber olan kişi onların tavır ve bakışlarından etkilendiği göz ardı edilemezken, mânevi kirler bulaştıracak insanlarla uzun boylu ülfet etmekle kalpte meydana gelecek menfî tesir de inkar edilemez. Aynı şekilde insan gönlü, insan ve çevresindekilere açık olduğu gibi melek ve şeytanın telkinlerine de açıktır. Bir başka ifâdeyle kalp, herhangi bir konuda karar verirken ona telkin edilen iyi veya kötü düşüncelerin şu ve bu oranda etkisinde kalır.

Gazzâlî, insanın bir dış gözü olduğu gibi bir de iç gözü olduğunu kabul eder ve buna “Kalp Gözü” adını verir. Nasıl ki, bedendeki göz maddî âlemdeki varlıkları, olayları, renkleri ve şekilleri gördüğü gibi, gönül gözü de dış âlemdeki eşya ve olayların iç yüzünü ve manevî âlemdeki hakikatleri görür.

Yine Gazzâlî’ye göre ilmin yeri kalptir. Ona göre eşyânın hakikatleri kalpte meydana gelir. Onda ilim ve ma’rifet terimleri, bilginin bütününi yani, hem beşerî hem de beşer üstü yönlerini kapsar, ama onda önemli olan ma’rifet bilgisi yani mistik bilgi tarafıdır. Düşünürümüzde alelâde bilgi “ilim” terimiyle ifade edildiği halde, kalbin bilgisine “ma’rifet” denir. Yine ona göre ilim, ateşi görmek, ma’rifet de ona dokunmak gibidir.

Düşünürümüz, kalbin insan organları içerisinde en önemli organ olduğunu, Allah’ı bilen, Allah’a yaklaşan, Allah için amel işleyen ve Allah katındaki hazineleri keşfeden organ olduğunu kabul etmektedir. Gazzâlî’ye göre, kalbin bu fonksiyonlarını devam ettirip insan hayatında güzellikler oluşturması, sürekli teyakkuz halinde olup muhkem bir kale gibi korunmasıyla mümkündür. Kalbi, hastalıklardan ve şeytani her türlü taarruzdan korumak ancak onu eğitmekle olur. Gazzâlî, kalbi eğitmenin yolunun da genel olarak nefsi tezkiye edip, sabır ve ihlâsla Allah’a ibadet olduğunu söyler.

Netice itibariyle organlar içerisinde tehlikesi en fazla, etkisi en çok, durumu en önemli ıslâhı en zor olan ve Allah’ın nazar ettiği kalbin gereğince koruyup gözetilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

I – GAZZÂLÎ'NİN ESERLERİ

El-Erbaîn Fî Usûliddîn (Din'de Kırk Esas), trc. Hüseyin S. Erdoğan, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1972

El-Munkızu Mine'd-Dalâl, trc. Yahya Pakış, Umran Yayınları, İstanbul, 1988

İhyâ'u ulûmi'd-dîn, I-IV, trc. Sıtkı Güllü, Huzur Yayınevi, İstanbul, 1998

Kimyâ-yı Saadet, trc. A.Faruk Meyân, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1981

Meâricü'l-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs, Beyrut, 1981

Mihakkü'n-Nazar fî'l-Mantık, nşr. M.Bedruddîn en-Nasanî, Beyrut, 1966

Minhâcü'l-âbidîn (Âbidler Yolu), trc. İlyas İbni Abdullah El-Nihanî (Osmanlı Âlimi), sad. Mevlüt Karaca, Hisar Yayınevi, İstanbul, ts

Mişkâtü'l-Envâr, nşr. Ebu'l-Âla Affî, Kâhire, 1964

Miyârü'l-İlm, nşr. Süleyman Dünya, Kâhire, 1961

Mizânü'l-Amel, (Amellerin Ölçüsü) trc. Remzi Barışık, Kılıçaslan Yayınları, Ankara, 1970

Mükâşefetü'l Kulûb (Kalplerin Keşfi), trc. Ömer Faruk Haznedaroğlu, Selamet Akpınarlı, Öztürk Yavşan, Medine Yayıncılık, İstanbul, ts

Ravdatü't-Tâlibîn ve Umdetü's-Sâlikîn (Hak Yolunun Esasları), trc. Dilaver Selvi, Semerkand Yay, İstanbul, 2005

er-Risâletü'l-Ledûnniyye, trc. Serkan Özburun-Yusuf Özkan Özburun, Furkan Yayınları, İstanbul, 1995

II - DİĞER ESERLER

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul, 1992

Altuntaş, Servet, *Gazâlî'de Tasavvuf Felsefesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006

Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I-IV, İstanbul, 1305

Atay, Hüseyin, *Kur'ân'da İman Esasları*, Atay Yayınları, Ankara, 1998

Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsanüstü*, İstanbul, 1985

_____, "İhlâs", *DİA*, XXI, İstanbul, 2000

Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, 1976

- Bolay**, Süleyman Hayri, “Akıl”, *DİA*, II, İstanbul, 1989
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi’u’s-sahîh*, I-VIII, İstanbul, 1992
- Canbulat**, Mehmet, “Emel”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, İstanbul, 2009
- _____, “Haset”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, İstanbul, 2009
- _____, “Kibir”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, İstanbul, 2009
- _____, “Riyazet”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, İstanbul, 2009
- _____, “Sabır”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, İstanbul, 2009
- _____, “Tezkiye”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, İstanbul, 2009
- Cebecioğlu**, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2005
- Cürcânî**, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *Et-Ta’rîfât*, Dâru’l-kutubi-ilmiya, Beyrut, 1403/1983
- Çağrıçı**, Mustafa, “Emel”, *İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, MİFAV Yayınları, I, İstanbul, 2006
- _____, “Haset”, *İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, MİFAV Yayınları, II, İstanbul, 2006
- _____, “Kibir”, *DİA*, XXV, Ankara, 2002
- Çamdibi**, Hasan Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, MİFAV Yayınları, İstanbul, 1994
- Dârakutni**, Ebû’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-İlelü’l-vâride fi’l-ehâdîsi’ne-beviyye*, I-VIII, thk. Mahfuzürrahman Selefî, Dâru Tayyibe, Riyad, 1985
- Dönmez**, İbrahim Kâfi, “Oruç”, *İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, MÜİFAV Yayınları, III, İstanbul, 2006
- Ebû Dâvûd**, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, I-V, İstanbul, 1992
- Ebû Nuaym el-İsfehânî**, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü’l-evliyâ*, I-X, Beyrut, 1407/1987
- Elbânî**, Muhammed Nasıruddîn, *Silsiletü’l Ehâdîsi’z Zaîfe ve’l-Mevzûa*, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, Amman, 1984
- Elmalılı**, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I-X, sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Azim Dağıtım, İstanbul, ts.

- Emektar**, Ramazan, *Tasavvufta Kalp Kavramı ve Önemi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2001
- Erdem**, Hüsamettin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, HÜ-ER Yayınları, Konya, 1999
- _____, *Gazâlî'de Bilgi Meselesi*, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Cilt/Vol: 13, sy/no: 3-4, Ankara, 2000
- Ergül**, Âdem, *Kur'an ve Sünnette Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 2000
- Erkal**, Mehmet, "Zekât", *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, MÜİFAV Yayınları, IV, İstanbul, 2006
- Fîrûzâbâdî**, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut, 1407/1987
- Gölcük**, Şerafettin-**Toprak**, Süleyman, *Kelâm*, Konya, 1991
- Hâkim en-Nisaburî**, Ebu Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990/1411
- Hakîm et-Tirmizî**, Muhammed b. Ali, *Beyânu'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fu'âd ve'l-lüb*, thk. Nikola Hîr, Kahire, 1958
- Hücvîrî**, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfü'l-mahcûb*, İslâmâbâd, 1995
- İbn Mâce**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, I-II, İstanbul, 1992
- İbn Manzûr**, Ebu'l- Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-arab*, I-XV, Dâru'l-İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1997
- İbrahim Hakkı Erzurumî**, *Ma'rifetnâme*, İstanbul, 1330
- İmam Rabbânî**, Ahmed el-Fârûkî es-Serhendî, *Mektûbât*, I-II, İstanbul, 1977
- Kara**, Necati, *Kur'an'da Beden Dili*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2004
- Karagöz**, İsmail, "İhlâs", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, İstanbul, 2009
- Kâşânî**, Abdürrezzâk b. Ahmed, *Mu'cemu'l-istilâhâtî's-sûfiyye* (nşr. Abdü'l-Âl Şahin), Kâhire, 1992
- Kuşeyrî**, Ebü'l- Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî ilmi't-tasavvuf* (thk. Ali Abdülhamid Baltacı-Maruf Züreyk), Beyrut, 1990
- Müslim**, Ebü'l-Hüseyn İbn Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, I-III, thk. Muhammed Fu'âd Abdulbâkî, İstanbul, 1992
- Necati**, Muhammed Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, trc. Hayati Aydın, Fecr Yayınları, Ankara, 2004

- Öztürk**, Mustafa, *Hadislerin Işığında Kalbin Değeri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul, 1996
- Pazarlı**, Osman, *Din Psikolojisi*, İstanbul, 1982
- Peker**, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2003
- Râgıb el-İsfehânî**, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, (*Kur'ân İstilahları Sözlüğü*), I-II, trc. Abdalbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2006
- Râzî**, Fahreddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*, I-XXXII, Beyrut, 1411/1990
- _____, *Kitâbü'n-Nefs ve'r-Rûh ve şerh-u kuvâhümâ*, thk. Muhammed Sağır Hasen el-Ma'sûmî, Tahran, 1364/1944
- Sinanoglu**, Mustafa, "İbadet", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999
- Taylan**, Necip, *Gazzâli'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, MİFAV Yayınları, İstanbul, 1994
- _____, "Bilgi", *DİA*, VI, İstanbul, 1992
- Tehânevî**, Muhammed A'lâ b. Âli, *Keşşâfu istilahâti'l-fünûn*, Dâru sadr, Beyrut, ts
- Tirmizî**, Ebû İsâ, Muhammed b.İsâ, *es-Sünen*, I-V, İstanbul, 1992
- Uludağ**, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991
- _____, "Akıl", *DİA*, II, İstanbul, 1989
- _____, "Basîret", *DİA*, V, İstanbul, 1992
- _____, "Kalp", *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001
- Yaşaroğlu**, M. Kâmil, "Namaz", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006
- Yavuz**, Yusuf Şevki, "Akıl", *DİA*, II, İstanbul, 1989

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	Nurbol ABUBAKİROV			
Doğum Yeri:	Kazakistan			
Doğum Tarihi:	10.07.1983			
Medeni Durumu:	Bekar			
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Sattar Erubayev Ortaokulu	İlköğretim Programı	Shimkent/ Kazakistan	1989-2000
Ortaöğretim	Sattar Erubayev Ortaokulu	Ortaöğretim Programı	Shimkent/ Kazakistan	1989-2000
Lise	Sattar Erubayev Ortaokulu	Lise Programı	Shimkent / Kazakistan	1989-2000
Lisans	Otılar Üniversitesi	Lisans Programı	Shimkent / Kazakistan	2001-2005
Yüksek Lisans	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	Yüksek Lisans	Konya / Türkiye	2006-2009
Becerileri:	Rus dili (iyi), Arap dili (iyi)			
İlgi Alanları:	İslami İlimler, Felsefi Eserler, Spor			
İş Deneyimi:	Arap Dili Öğretmenliği			
Aldığı Ödüller:				
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	Prof. Dr. Hüsametdin ERDEM, Doç. Dr. Bayram DALKILIÇ, Doç. Dr. Naim Şahin			
Tel:	05059613660			
E-Posta:	abubakir-nurbol@hotmail.com			
Adres	Kazakistan, Shimkent İli, Shardara İlçesi, Koksu Köyü, N 31 007 725 35 2 13 75			